

AGRARHISTORIEN

*En översikt av dess uppgifter, forskningsmetoder
och resultat*

Av

FOLKE DOVRING

INNEHÅLL

1. Varför "Agrarhistoria"?	
Den agrara miljön i historien	3
Motsättningen mellan stad och land - en miljömotsättning.....	4
Bondekonservatismen	4
Den långsamma rytmen på landet	5
Historiens indelning	6
Levande förflutet i den agrara miljön	7
Agrarhistoriens traditioner	8
2. Bebyggelsens historia	
En bebyggelse uppkommer - en mänsklig miljö skapas	9
Historiska nivåer i bebyggelsen	10
Bebyggelsehistoriens källor	13
Vårt lands bebyggelsehistoria - en tacksam uppgift	16

3. Jordens brukning och avkastning	
Jorden och redskapen	17
Den biologiska balansen	20
Åkerns korntal och boskapens produktivitet	22
4. Jordindelning och jordegendom	
Jordindelning synlig i terrängen	24
Jordindelningens skrivna källor	27
De äldre skiftesformerna	28
Jordetalen	32
Gamla och nya jordegendomsbegrepp	37
Jordrättshistoriens aktualitet	41
5. Krigstjänst, besvär och skatter	
Ledungen, det äldsta vi vet om vår historia	41
Krigstjänsten i historisk tid	44
Civila besvär	44
Skatternas krångliga historia	46
6. Samhällsklasserna i den agrara miljön	
Stormän och bönder	49
Nybyggare och torpare	52
Jordens proletärer	53
Livegenskap, godsherrebeskydd och tjänstehjonsstadgor	54
7. Befolkningsproblemen i den agrara miljön	
En synpunkt på släktforskningen	56
Den demografiska ”spiralfjädern”	58
De stora farsoterna	59
Nybyggesproblem och invandring	60
Avvikelser från den spontana folkökningen	61
Överbefolkningen, emigrationen och ”flykten från landsbygden”	63
8. Agrarkonservatism och agrarrevolutioner	
Den konservativa grundstämningen	63
Medeltidens och 1500-talets bonderesningar	64
Agrarrevolutioner i modern tid	66
Litteratur	68

I. VARFÖR ”AGRARHISTORIA”?

Den agrara miljön i historien

Det har funnits en tid då jordbruket var en dynamisk, utvecklingsbefrämjande kraft, som gick segrande fram mot äldre kulturer av samlare, jägare eller herdar. Den nya näringen tillät en större befolkning än de gamla, och därmed även en rikare odling och ett mer framskridet samhällsliv. Jordbrukets överhandtagande har en gång varit en av de verkligt stora omvälvningarna i människans liv, och de folk som var jordbrukskulturens bärare framom andra blev då ofta relativt hastigt överlägsna sina mer efterblivna grannar. Jordbruket gjorde forntidens Egypten och Babylonien till första ordningens politiska kraftcentra, mot vilka öknarnas nomadiska kreatursskötare alltid framstod som endast tillfälliga medtävlare. De keltiska folken har en gång uppfyllt västra Europa och trängt undan ligurer och andra förhistoriska folk, just i kraft av den högre numerär som jordbrukskulturen gjorde möjlig. I vårt land är det åkerbruket som gett den svenska folkstammen en absolut övervikt över lappar och kanske även andra urinvånare, så som man ännu i historisk tid kan studera processen i de norrländska landskapen. I Nordamerika och Argentina blev de vita invandrarna snabbt överlägsna en numerärt fåtalig jägarbefolkning med inget eller blott svagt utvecklat åkerbruk, medan Mexicos och Perus talrika jordbrukarfolk förblivit kärnan i sina hemländers befolkningar.

I skildringar av mer framskridna historiska skeden hör man däremot mer talas om den agrara miljön som något efterblivet, i den mån som man hör talas om den alls. Den tid då åkerbruket stod i frontlinjen för det mänskliga framåtskridandet ligger nämligen i regel långt före de skrivna källornas tid och behandlas alltså inte så mycket av historiker som av arkeologer. Under den historiska tiden, de skrivna källornas tid, är det urbana förvärv, handel, hantverk och industri, som främst uppfattas som dynamiska och utvecklingsbefrämjande. Från dem kom det lediga kapital som behövs för en aktiv politik, från dem kom även, särskilt i nyare tid, både den tekniska överlägsenhet som ger ekonomiskt och militärt övertag, och de avancerade intellektuella positioner som betingar den politiska och sociala överlägsenheten. I allmänhet är man väl medveten om att den urbana civilisationen till för relativt kort tid sedan har haft ringa kvantitativt omfång, men detta har endast understrukt dess karaktär av elit, mer intressant än den breda agrara massan. I historiska framställningar träder den agrara miljön oftast i skuggan, i regel mer än som visar sig motiverat vid närmare påseende.

Det är inte bara så att all historieskrivning tycks ha en benägenhet att uppvärdera det socialt ledande skiktets historiska betydelse. Äldre historieskrivning utgick regelmässigt från detta skikt självt eller från dess personliga tjänare, och dess syn på samhällslivet kunde inte undgå att bestämmas av detta. I modern tid torde de som skriver historia i ganska hög grad ha identifierat sig med den urbana civilisationen, som de själva mestadels tillhör, och därför också försummat att beakta den agrara miljöns historiska betydelse. Detta kan dock inte i längden få undanskymma att de flesta länder varit övervägande agrara länder under en stor del av sin historia, och i regel till för kort tid sedan. Större delen av jordens länder är det fortfarande, och den agrara miljöns historiska problematik är nästan över allt av betydelse.

Motsättningen mellan stad och land - en miljömotsättning

Vad jag nyss sagt innebär bland annat att när agrarhistorien blivit försummad, är detta delvis ett uttryck för en motsättning mellan stad och landsbygd, en motsättning i vilken många historiker omedvetet identifierat sig med den urbana miljön, inte minst sedan denna blivit dominerande i vårt land efter dess snabba industrialisering under de senaste mansåldrarna. Önskemålet om mer agrarhistoria innefattar därför delvis en önskan om en upprättelse åt den agrara miljön, som blivit nervärderad så som den besegrade nästan alltid blir. Den bristande respekten för den agrara miljöns historiska betydelse är av liknande slag som nersvärtandet av Kristoffer av Bajern som politiker eller frihetstiden som politiskt skede: deras historia har i första hand skrivits av segrande medtävlare.

Men om miljömotsättningen mellan stad och land har haft betydelse för historiskrivningens fördelning av sina intressen, så är den än mer betydelsefull som historiskt ledmotiv. Hur långt och hur länge det funnits en sådan emotionell motsättning, vilken betydelse den olika intresseinriktningen mellan land och stad har haft under olika skeden, det är spörsmål åt vilka förhållandevis föga intresse hittills har ägnats, åtminstone hos oss. Frågeställningen innefattar inte endast förhållandet mellan borgare och bönder, den griper över hela samhället. Det är inte bara fördelningen av lantbruk och stadsmannaförvärv som bestämmer ett lands och en civilisations allmänna habitus. Överklassens, det ledande skiktets, anknytning till den ena och den andra miljön har en avgörande betydelse för hela kulturtypens utveckling. Att de italienska storjordägarna åtminstone sedan högmedeltiden - för att inte tala om antiken - varit en urban samhällsgrupp är naturligtvis av fundamental betydelse. Den franska feodaladelns övergång till en hov- och tjänsteadel mitt i ett övervägande agrart land gynnade bondeklassens faktiska emancipation långt före franska revolutionen, och bildar en effektiv kontrast till den engelska gentryns fasthållande vid sina lantliga storgods även under och långt efter det industriella genombrottet. Det sätt på vilket både den svenska adeln och de ofrälse ståndspersonerna länge fortfor att vara knutna till landsbygden är avgörande för omdömet att vårt land ännu för hundra år sedan var ett utpräglat agrarland. Betecknande för de missförstånd som gör sig gällande i våra dagar är, att även bildade personer oftast missförstår ordet "lantman" i 1700-talstexter som liktydigt med »bonde», när det faktiskt även avser ståndsperson, besutten på landet och intresserad av lantbruk, men inte nödvändigtvis bosatt på landet året runt.

Bondekonservatismen

Alltsedan åkerbrukskulturen slog igenom och blev det grundläggande förvärvet, har dess människor gentemot mer progressiva skikt i städerna kommit att framstå som en konservativ massa, misstrogen mot nyheter, obenägen för förändringar, en vis i att hålla fast vid nedärvda seder och förhållanden. Sedd i ett långt utvecklingshistoriskt perspektiv ter sig denna böndernas konservatism mindre som en avvikelse från stadsmänniskans mer dynamiska livsstil än som en rytmik tillhörande ett bestämt mänskligt utvecklingsskede. Jämför man utvecklingen i åkerbrukskulturen under de få årtusenden den existerat, med förändringarna i förhistoriska samlar- och jägarkulturer, återfår jordbruket den karaktär av dynamisk kraft som det syntes ha under sin

äldsta historia. Jämfört med pre-agrara kulturer är den agrara miljön nästan revolutionär. Klandret mot bondekonservatismen framstår dessutom i viss mån som efterklokhet, eftersom den urbana miljöns på senaste tiden oerhörda framgångar är någonting sent påkommet, som inte kunnat förutses. Men dessutom måste bondekonservatismen ses mot den bakgrund som den är beroende av.

I viss mån rör det sig naturligtvis om en brist på horisont, samt gärna är ett klassmärke. De mest konservativa är alltid småbönderna, under det att storjordägarna ofta går i spetsen för framåtskridandet på landsbygden. På den punkten finns det klara analogier inom industrin, till exempel när de engelska ullspinnarna på 1700-talet gjorde motstånd mot de nya spinnmaskinerna och Lyons sidenvävare mot jacquardvävstolen. Men denna den bristande kringsynens ängslan inför det okända och riskfyllda får i den agrara miljön ett speciellt berättigande genom den av naturen långsamma produktionsrytmen. En hantverkare som skaffat sig redskap och material kan börja sälja sina produkter ganska snart efter det han satt upp verkstad, och en nybyggd fabrik kan vara i full gång efter några veckor. Bäggedera arbetar nämligen i allt väsentligt med dött material, undantagsvis som bryggerierna med levande material av ovanligt kort reproduktionstid. Därför kan hantverket och industrin vid behov skynda på sin produktionstakt och nära anpassa sig till marknadens behov och efterfrågan. Den agrara produktionen är däremot på det hela taget bunden vid kulturväxternas och husdjurens biologiska utvecklingsrytm, som under äldre tid knappast kunde påskyndas alls och som under moderna förhållanden endast med svårighet kan påskyndas något genom den biologiska vetenskapens landvinningar. Lantbrukets produktionscykel är normalt ett helt år, och produkten blir färdig stötvis vid vissa någorlunda bestämda årstider. Bekanta är berättelserna om de ryska bönderna på 1800-talet, som satt och sov på ugnsbänken hela vintern och gjorde ett oerhört slött intryck. Men under skördetiden levde de ett hektiskt arbetsliv från morgon till kväll. I vårt geografiskt mer sammansatta land har det i regel funnits mer vinterarbeten att tillgå. Men även här kvarstår iakttagelsen att arbetstakten i lantbruket framför allt bestäms av årstidsväxlingen och endast i andra hand av den enskildes företagsamhet. Med denna långsamma produktionsrytm blir det mer än annars riskabelt att ge sig på nymodigheter. Om en bonde försöker en ny produktionsmetod och misslyckas, kan det betyda svält i många månader för honom själv och hans familj. Följer han beprövade tillvägagångssätt, känner han sig mer säker på sin existens. Vi får i detta sammanhang inte glömma att bondeklassen av ålder i de flesta länder ständigt levat nära gränsen för existensminimum, som den ännu i dag gör i till exempel flertalet asiatiska länder. Växternas och djurens lagbundna tillväxande kan naturligtvis också rent psykologiskt inverka på bönderna, vänja dem vid att låta allting ha sitt invida förlopp.

Den långsamma rytmen på landet

Jordbrukets egenartade produktionsförhållanden har genomgripande verkningar för hela livet i den agrara miljön. I äldre tider, med deras övervägande självhushåll på grundval av ett mångsidigt, föga specialiserat jordbruk, medförde dessa produktionsförhållanden att hela året fylldes med en rad på varandra följande arbeten, som regelbundet upprepades från år till år och inbjöd till en ceremoniell och institutionell utsmyckning, som gärna blev ett värde för sig själv, så mycket mer när den

anknöts till det religiösa livet både i dess högre och dess lägre former. Hantverk och handel har endast i långt ringare grad visat sig kunna producera och vidmakthålla övertro och ceremonier, industrin knappast alls.

Under modernare förhållanden, när lantbruket blir mer specialiserat och mer beroende av att kunna sälja produkter till städerna, har det i regel visat sig komma i underläge i den ekonomiska dragkampen. Det plötsliga utbudet av varor efter skördetiden har ofta visat sig trycka ner priserna, och marknadens brist på elasticitet har motverkat lusten till expansion. Man kan inte mer än äta sig mätt, och goda skördeår har regelmässigt följts av låga priser. Den mer osmidiga produktionsrytmen, jämfört med städernas förvärvskällor, har alltså bidragit till att hålla den agrara miljön tillbaka, att ge den en passiv roll gentemot stadsmiljön.

Både under självhushållning och vid produktion för avsalu har lantbrukets speciella produktionsförhållanden sina verkningar på egendomsförhållandena och arbetsvillkoren. Arrende av jord slutas regelmässigt på ett antal hela år med endast en eller två laga fardagar om året. Anställande av piga och dräng skedde i äldre tid i regel för ett helt år i taget. Äganderätten till jord förändras heller inte så lätt som äganderätten till lös egendom. Särskilt självägarjord stannar i regel länge i samme ägares hand, och man tog sig god tid när man förvärvade eller gjorde sig av med bondejord.

Den långsamma produktionsrytmen medför även att det ibland kan vara svårt att överleva en ekonomisk kris. I torra länder händer det att en följd av missväxtår blir ödesdiger för småbönderna; egendomen samlas då i händerna på dem som har resurser för att invänta de goda åren.

I våra dagar börjar dessa speciella svårigheter att utjämnas genom agrarkooperationen och genom en agrarpolitik som medvetet syftar till att eliminera jordbrukets ekonomiska underläge. Denna process har kommit särskilt långt i vårt land. Hur det går till, vad för faktorer som är avgörande för den väg man väljer och de resultat man når, det är frågor som vi måste veta en hel del om, i fall vi vill förstå både vår egen tid och det förflutna.

Historiens indelning

Det väldiga arbetsfält som mänsklighetens historia utgör har allt mer tvingat fram en specialisering, som naturligtvis främst skall vara ett sätt att organisera forskningsarbetet, under det att den historiska bildningen, både hos fackmännen och ännu mer hos allmänheten, bör sträva till en mångsidig totalvy av det historiska skeendet, antingen man nu inriktar sig på hela mänsklighetens historia eller på ett lands eller en världsdels, en kulturkrets eller annan större gemenskaps förflutna. En indelning som ofta tvingar sig fram är den efter tidsepoker. Både antiken och medeltiden är så egenartade, och deras utforskande fordrar så speciella kunskaper, att man ofta talar om antik- eller medeltidsstudier som en särskild vetenskap. Även den allra senaste tidens historia visar ett källäge och en allmän habitus som tycks locka till en motsvarande specialisering. En annan indelning, som ofta tycks oundviklig för avancerade historiska forskningar är den efter aspekter: man särskiljer till exempel politisk och ekonomisk historia, eftersom de kräver olika slag av specialkunskaper och metodisk träning.

Ett tredje sätt att indela det historiska studiefältet är det efter miljöer. Detta gäller inte så mycket staternas yttre historia, eftersom denna främst är bunden vid den

givna statspolitiska indelningen. Det gäller så mycket mer om den inre historien, om allt det interna skeende som konstituerar de mänskliga samhällena och därmed ytterst synes bestämma deras politiska uppträdande. Man skiljer härvid främst mellan stadsmiljön och landsbygdsmiljön, vilka efter vad jag nyss diskuterat visar upp en väsentligt olika livsstil och inte över lag kan tolkas på samma sätt. Agrarhistorien, den inre historien i den agrara miljön, framstår lika väl som stadshistorien som en nödvändig beståndsdel av det historiska forsknings- och bildningsarbetet, eftersom annars en av det historiska skeendets allra väsentligaste komponenter skulle förbli okänd eller i bästa fall partiellt beskriven från flera olika håll men utan samlande helhetssyn. Detta innebär inte att man kan träffa ett definitivt val mellan de olika indelningsformer av historien som nämnts här; det innebär tvärt om att de alla är nödvändiga för att tillsammans ge en möjligast riktig och upplysande bild av människans förflutna.

Levande förflutet i den agrara miljön

Det som vi sagt om den långsamma utvecklingsrytmen i den agrara miljön medför bland annat att det förflutna ofta inte ter sig lika avlägset som det gör i stadsmiljöerna. I samhällen med mer renodlad och mindre avancerad landsbygd än vår kan man ofta möta förhållanden på landet som repeterat sig oförändrat sedan århundraden, ibland rent av årtusenden. Herdarna i det inre av Sardinien lever till stor del ännu på samma sätt som på Homeros tid, och halvnomadiska herdebönder i Balkanländernas och Portugals berg företer arbetsteknik, samhällsorganisation och levnadsförhållanden som utbildats för många århundraden sedan. Särskilt jordfördelningen och skiftesförhållandena visar ofta en oerhörd seghet i att hålla sig kvar oförändrade. Både de väl arronderade engelska herremansgodsen och den splittrade franska bondejorden har bibehållit väsentligen samma struktur under större delen av nya tiden. I vårt land har visserligen landsbygdens förhållanden ändrats i jämförelsevis snabb takt under förra århundradet och på senaste tiden. Man har talat om en revolution som skall ha skett genom enskiftet. Men denna förändring kom ej till stånd över allt, och på en del håll finns ännu bevarade utomordentligt intressanta exempel på gamla, till och med medeltida skiften, som finns kvar i själva terrängen och som där kan studeras som något som hör till både nutiden och det förflutna. Samma sak gäller förresten om 1800-talets skiftesreformer. Vad som då uträttades, ofta för hundra år sedan eller tidigare, står oftast ännu i dag kvar såsom väsentligen oförändrat.

Denna långsamma utvecklingsrytm, detta relativa stillastående, gör det dessutom ofta lättare att få sammanhang i det historiska skeendet. Identiteten eller likheten mellan fenomen från skilda århundraden ger oss en fast stomme av säkra kontinuerliga data, kring vilken en rekonstruktion av det mer rörliga förflutna lättare kan göras.

Ett ovärderligt korrektiv erbjuder härvidlag själva terrängen. På sätt som vi snart skall exemplifiera närmare, kan man nämligen ofta verifiera agrarhistoriska iakttagelser och hypoteser genom att konfrontera dem med rent geografiska fakta. Vissa delar av bebyggelsen i vårt land kan inte vara uråldriga, eftersom de ligger på mark som ännu relativt sent var täckt av havet. Tvekar man mellan två extremt olika tolkningar av mått och vikt, till exempel i fråga om skörd och utsäde på en egendom, kan man ibland vinna visshet genom att ta hänsyn till hur stor den markyta var som

fanns tillgänglig för odling. Huvudgården Aspanäs i Ydre härad, vid stranden av Sommen, varifrån den mäktige drotsen Knut Jonsson regerade Sverige under Magnus Erikssons omyndighetstid, kan aldrig ha varit något storjordbruk utan avslöjar sig som en egendom av blygsamt format, eftersom det bara finns ganska lite odlingsbar jord i dess närhet, på en mager udde ute i sjön. Det gamla talet om att Spanien på morernas tid var en enda välodlad trädgård har kunnat avlivas, eftersom större delen av landet har alldeles för liten tillgång till vatten för att kunna konstbevattnas. Många av de bevattningsföretag som kommer till stånd där i våra dagar, har inte varit tekniskt möjliga före dynamitens och betongkonstruktionernas tid. Så mycken välodlad *huerta* som det finns i Spanien i våra dagar, kan inte ha existerat där på morernas tid.

Agrarhistoriens traditioner

I vårt land har agrarhistorien endast odlats förhållandevis sparsamt och betraktas numera ofta som en extrem, nästan kuriös specialitet. Att detta är oberättigat, och alldeles särskilt i ett gammalt bondeland som Sverige, är nog ganska klart när man resonerat igenom spörsmålet. Det kan emellertid vara på sin plats att nämna att vi till för kort tid sedan hade en självständig vetenskap hos oss som kallades *kameralistik* eller kameralagfarenhet. Den sysslade med den mångfald av invecklade frågor som hörde samman med grundskattesystemet. Kameralisterna uträttade en hel del forskningsarbete som man ännu kan ha god nytta och vägledning av vid agrarhistoriska studier. Men denna litteratur läses numera endast föga. Efter grundskatternas avskrivande vid slutet av 1800-talet förlorade ämnet i intresse och ersattes av den modernare disciplinen finansrätt. Till för kort tid sedan hade kameralistiken begränsad betydelse för de kvarstående frälseräntorna, men detta väckte inga nämnvärda vetenskapliga studier till liv.

Det är lärorikt att se hur ett av Europas främsta kulturländer annorlunda utnyttjat liknande utgångspunkter. I Frankrike fanns före franska revolutionen ett till oöverskådligt invecklat system av jordräntor och godsägarerättigheter, som i regel härleddes från feodala rättstitlar under medeltiden och därför ännu på 1700-talet betecknades som feodala. För att kontrollera och bevaka dessa invecklade rättigheter framväxte en kår av specialiserade fackmän, *feudisterna*, som liksom våra kameralister höll reda på räntesystemets enskildheter. Franska revolutionen sopade på några år bort alla de ”feodala” räntorna och gjorde feudisterna överflödiga. Men därför blev de inte ointressanta för den franska vetenskapen. Flera av de främsta feudisterna hade varit betydande som jurister och rättshistoriker, och deras arbeten fick stor betydelse för utformningen av Code Civil. Forskningen om feodalismen har bildat utgångspunkten för den franska agrarhistoriska forskningen, med namn sådana som Fustel de Coulanges, Henri See och Marc Bloch. Särskilt genom den sistnämndes många lärjungar har agrarhistorien i Frankrike nu blivit en både omfattande och resultatrik forskningsverksamhet, som gett ifrån sig både ett myller av inträngande lokala studier och en rad magistrala översiktsarbeten och större undersökningar. Även Frankrike var länge ett övervägande agrart land, och agrarhistorien är där en viktig och integrerande del av det historiska studiet.

Att den vetenskapliga traditionen från kameralisterna fått så ringa efterföljd bland våra historiker, det beror åtminstone inte på brist på källmaterial, vad nya tiden be-

träffar. Från och med Gustav Vasas tid har vi ett bestånd av jordeböcker och räkenskaper, som täcker stora delar av landet och finns bevarade i långa, ofta sammanhängande serier. På 1630-talet börjar det svenska lantmäteriet en verksamhet som knappast har någon parallell i Europa så tidigt. Parcellkartor över byar finns visserligen i England och Holland redan på 1500-talet, men länge endast i enskilda jordägares regi, och när ”plans parcellaires” börjar dyka upp i Frankrike och vissa delar av Tyskland några årtionden senare än i Sverige, är det likaledes länge endast enskilda företag, ofta med en mycket bristfällig teknik. Undersökningar som gjorts tyder på att det tidiga svenska lantmäteriet stod på en efter den tidens förhållanden hög teknisk nivå, och dessa tidiga kartor är därför ett mycket värdefullt material för både geografiska och historiska studier. Den regelbundna kyrkobokföringen är också en sak som vårt land varit bland de första att börja med, och den centrala befolkningsstatistiken i Sverige är veterligen den äldsta i världen. För den som vill teckna bilden av det agrara samhället i äldre tid, finns alltså i vårt land ett ganska enastående källmaterial från och med Vasatiden. Medeltiden är visserligen endast ganska torftigt representerad i de svenska arkiven, men en ganska stor del av det som över huvud finns från vår medeltid är jordebrev, jordeböcker och räkenskaper, och även här kan långt mer göras än någon hittills försökt. Den grundlighet med vilken just nu alla våra medeltida urkunder uppspåras och förtecknas för att framdeles ges ut, bör kanske i allra första hand komma agrarhistorien till godo, om tillfället tas till vara. Det rikliga källmaterialet från och med 1500-talet gör att man ofta kan kombinera detta med de sparsammare notiserna från själva medeltiden och därigenom kasta ökat ljus över medeltidens agrara förhållanden. Den regressiva, tillbakaslutande metoden, som just den franska agrarhistorien utnyttjar med stor framgång, är möjlig genom det agrara samhällets långsamma utvecklingsrytm.

Under de senaste årtiondena har delar av det som jag här kallat för agrarhistoria blivit behandlat ur andra synpunkter, genom kulturgeografiska forskare. För några år sedan yttrade en känd skönlitterär författare en önskan att Sveriges historia måtte få som ryggrad en skildring av den svenska jordens historia, av de namnlösa sekulära mödor som skapat den svenska bygden och därmed den svenska nationen. En historiker av facket, som svarade honom, hade då huvudsakligen kulturgeografernas insatser att peka på. Vad dessa uträttat är förvisso både omfattande och värdefullt, både för geografien och historien. Men det ersätter ändå inte en agrarhistorisk forskning. Endast om agrarhistorien tillerkännes full hemorts rätt i det historiska studiet, kan den historiska bildningen få den mångsidighet och fullständighet som den efter sitt begrepp bör ha.

2. BEBYGGELSENS HISTORIA

En bebyggelse uppkommer - en mänsklig miljö skapas

”I skogen må han ha varit i natt, eftersom han säger att han gästade ulven”, säger i den autentiska isländska Fritiofssagan kung Ring om den besökande Fritiof, som kommer inkognito och dukar upp en historia om att han gästade någon vid namn Ulv. Den stora skogen, som skilde de bebyggda trakterna åt, var i gammal tid ingen mänsklig miljö - den var *obygd*, och fruktades som sådan. En gång i avlägsen förhistorisk tid

har människornas tillhåll varit små isolerade fläckar, skilda från varandra av mångdubbelt vidsträcktare obygd. Isoleringen har bland annat betytt biologisk inavel, som kunnat skapa "rena raser" på ett sätt som saknar motsvarighet under den tid då mänskligheten blivit mer talrik och trätt i mer regelmässig inbördes förbindelse tvärs över även de väldigaste ödemarker. Isoleringen har även betytt en långt starkare traditionalism och mycket större svårigheter för ett aldrig så blygsamt tekniskt och kulturellt framåtskridande. Redan herdekulturerna har kunnat bryta denna biologiska och kulturella isolering, när de med dompterade rid- och dragdjur skapat långväga förbindelser. Men det är framför allt åkerbrukskulturen som kunnat skapa sammanhängande mänsklig bygd. Dess framryckning över ödemarkerna betecknar avgörande etapper i människans historia. I gammal tid var gränsen mellan två riken eller landskap ofta obestämd och markerades bara genom någon vidsträckt skogstrakt. Vilken betydelse den stora ödemarken eller "öknen" har haft för folkmedvetandet syns på de namn som en del trakter har till följd av att de tidigare var helt obebodda. Till exempel namnen Örkened i Skåne och Öknebo i Södermanland syftar på den tid då områdena i fråga var obebodda, fruktade och kringgångna som tillhåll för vild- djur, stigmän och fredlösa personer.

När ödemarken blev bygd och de tidigare åtskilda småbygderna knöts samman till större enheter, uppkom nya förutsättningar både för den politiska historien och för andra sidor av människans utveckling.

Om någon händelse i ett lands historia förtjänar att skildras, är det väl detta: när landet uppstår som mänsklig miljö, när det uppstår som "land" i historisk mening. Inte alltid sker detta så dramatiskt och fantasieggande som det första nordiska landnamet på Island eller de vitas framträngande i Amerika. Inte alltid är skapandet av en ny bygd till den grad utfyllandet av ett tomrum som den successiva uppodlingen av de stora skogsmarkerna i Sverige och Finland under århundradens lopp. Många gånger har en bygd skapats i rent förhistorisk tid, eller över huvud under sådana förhållanden att skrivna källor har mycket litet att berätta om hur det gick till. Men grundandet av en ny bebyggelse är inte något som skett under en given, oftast avlägsen tidsepok och sedan bara bildat utgångspunkten för den följande "historien", skedd under de skrivna källornas tid. Under de flesta historiska skeden har den mänskliga miljön fortsatt att expandera, ibland kontinuerligt, ibland mera ryckvis; ibland har den också kunnat krympa samman om klimatets förändringar eller krigshändelsernas verkningar blivit alltför ödeläggande. Ännu i dag skapas ny bygd, både i Sovjetunionens och Canadas vintrigaste trakter uppemot polcirkeln och i Afrikas och Sydamerikas tropiker. Ytterst vilar staternas politiska kraft på den materiella potential de samlat genom att mobilisera naturens tillgångar och på den samhällsorganisation de förmått ge åt detta. Skapandet av jordbruksbygd är i historisk tid i regel basen för allt detta. När och hur jordbruksbygd skapats och med vilket resultat, det är frågor av första rangens vikt för den historiska kunskapen.

Historiska nivåer i bebyggelsen

När det serbiska riket emanciperades från turkväldet i början av 1800-talet, var det ett bondeland med mycket gles befolkning och bebyggelse. De bondbyar som i våra dagar täcker "Egentliga Serbien" med en sammanhängande mänsklig bebyggelse, är till stor del grundade sedan dess. Den korta tid som förflutit fram till den vetenskap-

ligt medvetna nutiden, har tillåtit forskningen att genom ett energiskt arbete uppteckna de serbiska bondefamiljernas traditioner om sitt ursprung, som i stor omfattning också är ursprunget för den bebyggelse de tillhör. På så sätt har man kunnat kartlägga de vägar invandrarströmmarna gått, när serbernas nära stamfränder: montenegrinerna, hercegovinerna, bosnierna och kroaterna, vandrade in i det befriade landet och koloniserade det. Stora delar av den serbiska bebyggelsen tillhör en bestämd historisk nivå: det tidigare 1800-talet, och har fått sin prägel av att grundas i ett fritt land, utan inblandning av främmande herrar och utan inhemska aristokrati, och av människor med ett mycket ursprungligt levnadssätt.

Analogi skeenden upprepar sig i hela balkanvärlden undan för undan, allteftersom turkväldets upphörande tillät de fria herdarna från bergen att komma ner på slätterna och slå sig ner där. Av de grekiska klefternas örnästen uppe i bergen återstår blott spår i form av husgrunder och dylikt, men de turkiska herregodsens omformades till bondbyar och slätternas odlade bygd kunde växa, när den inte längre hotades av bergens boskapsrövare. I Albanien och Makedonien upprepade sig något liknande så sent som efter första världskriget. I grekiska Makedonien och vissa andra grekiska områden komplicerades saken genom att på 1920-talet den turkiska befolkningen formligen drevs ut och den slaviska delvis faktiskt utvandrade, samtidigt som ett sexsiffrigt antal greker från Mindre Asien och Svartahavsländerna tog jorden i besittning och grundade byar på ruinerna av turkiska herremansgods. Bygden är här från 1920-talet. - Norr om Egentliga Serbien tillhör bebyggelsen 1700-talets historiska nivå. På den tiden trängde nämligen den österrikisk-ungerska monarkin fram till mellersta Donau i nuvarande serbiska distriktet Vojvodina och anlade militärgräns där. Man slopade det som fanns av gammal bebyggelse - att det inte var så litet syns av alla de lokaliteter som än i dag kallas "gamla byn". Nya byar anlades i stället efter tidens schackbrädesrutiga stadsplanmodell, med raka gator och spatiösa men standardiserade familjeträdgårdar mellan husen. Resultatet står i det väsentliga kvar ännu i dag. Ännu längre åt norr, i Kroatien, Slovenien, Kärnten, Steiermark och Burgenland, är bebyggelsen ännu äldre men i stort sett inte uråldrig. Den tillhör i varje trakt den tid under senmedeltiden eller den nya tidens äldre skede, från och med vilken området mer varaktigt tillhört den österrikiska monarkins relativt sett skyddsskapande och civiliserande maktområde. Bebyggelsens expansion i sydöstra Europa har inte bara berott av befolkningens successiva ökning. Den har lika mycket berott av politiska förhållanden, av den grad av trygghet i odlingsarbetet som dessa kunde ge. Därför ger balkanvärlden så instruktiva exempel på någorlunda fast avgränsade historiska nivåer i bebyggelsen. Den tidsepok som skapat en bygd har i mångt och mycket satt sin stämpel på den.

Det är nästan onödigt att i detta sammanhang peka på Amerikas kolonisation, hur större delen av åkerbruksbebyggelsen i Nordamerika fått den form av stora ensamgårdar, "independent yeoman farms", som var det borgerliga 1800-talets ideal på området, under det att delar av Latinamerika bands vid en tidigare epok och dominerades av de iberiska ländernas stora herremansgods. Men även i västra Europa kan man lätt visa att nivåbegreppet är intressant vid studier av bebyggelsens utveckling. En analogi med balkanvärldens väldiga nykolonisation under 1800-talet finner vi i den stora nyodlingsepoken i västra Europa under högmedeltiden. Efter de "svarta århundradena" med deras politiska och kulturella förfall under den stora defensiven mot araber, maderer och nordmän kom feodalismens klassiska tid, högmedeltiden, då den nya, skenbart desintegrerade samhällsordningen tycks ha skapat det relativa

skydd som krävdes för att bygden skulle kunna expandera. Våldiga skogsområden odlades upp, och vår världsdel norr om Alperna fick den prägel av sammanhängande mänsklig bygd som den sedan behållit. Ännu kan man under forskningarna i till exempel Frankrikes eller Tysklands bebyggelsehistoria ofta lätt urskilja den del som tillhör högmedeltidens historiska nivå från den som karakteriseras av att den är en del av antikens delvis bevarade, delvis förstörda mänskliga bygd.

Även Sydeuropa ger goda exempel på historiska nivåer i bebyggelsen. Medelhavsvärldens "agrarstäder", jättebyar med många tusen, ibland tiotusentals, invånare med övervägande agrara förvärvskällor, går tillbaka på antikens bosättningsvanor, då boskapsskötselns övervikt över ett föga omfångsrikt åkerbruk tillät att man stannade kvar i den slutna bosättningsform som urtidens osäkra förhållanden gjort nödvändig, och undvek den relativa spridning i bebyggelsen som det avancerade åkerbruket alltid kräver. Antikens historiska nivå kompletteras här sekundärt av medeltidens storgodsherrevälde, som gynnat den slutna bebyggelsen, eftersom den gjorde lättare att behärska de underlydande. Omvänt kan Poslättens spridda gårdsbebyggelse många gånger direkt återge den åkerbrukskolonisation under fredliga och trygga förhållanden, som ägt rum under högantiken. I vår svenska bebyggelse är nivåbegreppet inte lika klart skönjbart, men det är inte värdelöst för det. En nivåskillnad finns till exempel mellan de trakter, såsom södra Skåne och centrala Västergötland, där det finns en större mängd bronsåldersfynd, och de landskap där sådana är sällsynta. Bronsåldersbygderna har en bebyggelse av stora byar vilkas uppkomst förlorar sig en avlägsen förhistorisk epok, medan järnåldersbygderna så gott som genomgående visar stark övervikt för små byar, som mycket väl kan ha vuxit fram genom expansion och arvdelning i ursprungliga ensamgårdar. Även Dalarnas och Norrlands stora byar har mestadels varit ganska små när de grundades, och deras tillväxt till stora samhällen är mera en följd av landskapets geografiska karaktär än av speciella förhållanden när de grundades. Många av dem kan man direkt följa från deras blygsamma begynnelse och alltså kontrollera att de verkligen grundades i liten skala. Om nivåbegreppet inte är så iögonfallande, så är det i gengäld ovanligt lätt att följa bygdens uppkomst i ett så ungt land som Sverige.

Men tittar man efter lite närmare, kan historiska nivåer visa sig även i en skenbart enhetlig bebyggelse. Vissa trakter har blivit uppodlade relativt hastigt från och med en viss epok. Detta gäller bland annat om Götalands häradsallmänningar, där till exempel bygden i Östergötlands stora skogsbygder till största delen tillhör någorlunda historisk tid. Ibland kan en sådan åldersskillnad visa sig genom rent kamerala egendomsförhållanden: den olika rättsliga status som allmänningssjorden haft i förhållande till de gamla bygderna på slätten, har medfört att denna sekundära bebyggelse ännu under nya tiden haft andra och delvis lindrigare avgifter att betala. I Södermanland, Västmanland och Närke (men inte i Uppland) återspeglas en sådan nivåskillnad i bebyggelsens ålder därigenom att all den äldre bygden lades i markland, medan den yngre betecknas som "olagd" i 1500-talets jordeböcker. I Uppland har av okänd anledning redan under medeltiden så gott som all jord lagts i marklandstal, och detta slags hållpunkt är därför sällsynt där. Ett annat formellt kriterium kan ofta återfinnas i rågångarnas form; den yngre delen av en bebyggelse med sammansatt ålder kan med den "geometriska metoden" särskiljas från den äldre därigenom att den på kartan framträder som intagor på de äldre byarnas yttre områden.

Bebyggelse av olika ålder kan vidare visa tecken på att ha tillkommit under inflytande av olika teknik. Ju tyngre jord man har att bryta, desto starkare redskap

fordras det. Den speciella metod som finska nybyggare tillämpat under senmedeltiden och den nya tidens äldre del, nämligen svedjande uppe på den jämförelsevis magra moränen, det är något som bildar nivågräns mot den äldre svenska bebyggelsen. I helt modern tid förekommer odlingsföretag, till exempel avdikning av stora sammanhängande kärrmarker, som en äldre tids teknik inte hade någon möjlighet att klara. Sättet på vilket byn grupperats och byggts ger ibland fingervisningar om de förhållanden och därmed även den tid som skapat bebyggelsen. Skiftesformen, som vi skall tala om i ett följande kapitel, kan också ge vägledning, fast inte obetingat, eftersom man kan ha ändrat skiftesformen långt efter byns uppkomst.

Om vi hade en atlas över de viktigaste kronologiska skikten i den svenska bebyggelsen, skulle mycket av vårt lands historia bli lättare fattbart. Det som hittills utträttats inom bebyggelseforskningen tillåter endast en mycket ofullständig överblick. Men uppgiften är inte på långa håll uttömd än. Källorna till vår bebyggelsehistoria är både många och givande, fast inte alltid lättillgängliga.

Bebyggelsehistoriens källor

Bebyggelsehistorien har efterlämnat som resultat - bebyggelsen. I stor omfattning finns denna fortfarande kvar, i motsats mot så många av det historiska skeendets mer efemära resultat, som efter kort tids existens försvunnit och blir gripbara endast på indirekt väg, genom källornas vittnesbörd. Även där en agrar bebyggelse fått förfalla och blivit obebodd, vittnar ofta länge därefter olika slags spår i terrängen om att en människoboning funnits. Tegelstenarna från en byggnad, askan på härden, kvarlämnade kulturföremål och en lokalt begränsad vegetation av förvildade kulturväxter anger för ett vant öga var en i nyare tid övergiven bebyggelse legat. Om även den odlade marken fått förfalla till betesmark eller skog, syns ofta i terrängen spåren av odlingsaktivitet från den tid bebyggelsen ännu var levande. I vårt land har man först provat ut en teknik som sedan fått efterföljd i andra länder, att analysera jordens halt av fosfat för att på så sätt konstatera var människoboningar legat i länge sedan försvunnen tid.

Utgångspunkten för en bebyggelseforskning är därför alltid bebyggelsens läge i terrängen, som sedan kan föras över på en karta. Landskapets sammansättning av lerslätter, moränkullar och bergspartier har på det hela taget bibehållits oförändrad länge, och om en bebyggelse kan lokaliseras i våra dagars terräng, så har man därmed i regel också lokaliserat den i till exempel medeltidens terräng. Man måste dock komma ihåg att själva odlingsarbetet kan modifiera terrängens karaktär, framför allt genom att påverka grundvattennivån, i någon mån också klimatet. I våra dagar har man lätt för att överskatta de plana lurfältens nyttighet i äldre tid, då de ofta var onyttiga kärrängar; deras uppodlande har kunnat sänka grundvattennivån i hela trakten och därmed torka ut högre liggande partier, som därför nu ter sig föga odlingsbara, men kanske en gång varit den värdefullaste kulturmarken. Det finns exempel på att fördelningen av åker och betesmark nu företer den negativa bilden mot vad som framgår av en karta från 1600-talet, just emedan utdikningen av kärrängarna torkat ut den gamla kulturmarken uppe på kullarnas toppar. Denna process kan studeras på många håll i mellersta Sverige, till exempel i Vreta Kloster i Östergötland, men torde ha motsvarigheter även i till exempel Skåne. I andra länder ser man ännu

mer talande exempel på jordförstöring genom för mycket odlingsarbete. I södra Europa anses det till och med att den konsekventa skogsskövlingen försämrat klimatet, framför allt genom att göra vattenavrinningen häftigare och därmed hela landskapet torrare. Därför att man lokaliserat en bebyggelse i terrängen har man därför inte alltid lokaliserat den i det landskap där den uppkom, eller klarlagt de betingelser för odlingsarbetet som fanns då. Ett av de oftast utnyttjade kriterierna på en bebyggelses ålder är platsens namn. Ortsnamnsforskningen har inte minst hos oss utvecklats till en hel vetenskap på gränsen mellan filologi och bebyggelsehistoria. Enligt ortnamnsforskarnas mening kan man i stora drag ange under vilka århundraden olika typer av ortnamn kommit till, under vilka perioder den eller den ortnamnstypen var ”produktiv”, som termen lyder. Av våra ortnamn skall de som slutar på *-löv*, *-lösa*, *-by*, *-sta* och *-inge* vara bland de äldsta. De betydligt yngre namnen på *-torp* skall ha bildats under en lång följd av århundraden från och med 800-talet, medan de på *-ryd* (*-röd*, *-rud*, *-red*) tillhör en något senare tid, och de sydsvenska på *-måla* och *-bol* i sin helhet skall tillhöra vår medeltids historiska del.

Men därför att man konstaterat att ett ortnamn tillhör en typ som bildats under en viss period, vet man inte utan vidare om själva bebyggelsen verkligen är från denna tid. Bebyggelsen kan ha uppstått tidigare och fått sitt namn ändrat. Säteriet Bergsbrunna i Uppland har uppstått genom sammanslagning av gårdarna i byn Ekeby, som därmed försvann från kartan. På samma sätt har många slott och herresäten fått namn som motsvarar ägarnas smak den gång de ombildades från bondmiljö till herremansmiljö, utan att för den skull platsens karaktär av bebyggd lokalitet skulle vara från samma tid som ortnamnet.

En liknande process kan skönjas på kontinenten under folkvandringstiden. Påfallande många bynamn i till exempel de områden som burgunderna besatte, har namn på *-ens* (tidigare *-ingos*). Namntypen anses vara germansk, och förledet visar sig vid språklig analys ofta vara ett germanskt mansnamn. Bynamnet *Vufflens* går sålunda tillbaka på ett germanskt *Vuolfingos*, och synes beteckna hemvistet för en Wolf eller Ulv. Men även platser med sådana germanska namn bär ofta tydliga spår av att ha varit bebodda under den romerska tiden. Det är inte sannolikt att en burgunder vid namn Wuolfr satte plogen i öde jord när han kom till trakten och odlade upp den i sitt anletes svett. Tvärt om tyder hela den situation som fanns då på att han blivit inkvarterad i en keltoromersk by, där det fanns någorlunda god plats för honom och de människor han hade med sig. I fall han blev hövding i byn, har kunnat hugfästa evenemanget genom att ge eller låta ge sitt namn åt byn. Om *ens* själva ortnamnstypen på *-ingos* är germansk från början kan kanske till och med diskuteras, eftersom det fanns en äldre namntyp på *-inqos*, vars förled aldrig är germanska, utan går tillbaka på keltisk eller rent av ligurisk tid. Kanske har germanerna lagt beslag på både jorden och sättet att bilda ortnamn, och bara satt in sina egna mansnamn som förled?

Det här gör att man inte kan bestämma en bebyggelses ålder bara efter rent språklig analys av ortnamnet. Man måste också se på terrängen, på bebyggelsens gruppering till exempel. Kanske skall det visa sig att ortnamnen på *-torp* inte är en enhetlig kategori utan bildats under två någorlunda klart åtskilda epoker, och att de äldre och yngre *-torp*bebyggelserna har haft olika historisk innebörd när de grundades. I så fall kan en viss utpekad bebyggelse med namn på *-torp* inte karakteriseras, innan man sett noga på hela bebyggelsesituationen. För övrigt måste man naturligtvis alltid se upp med sådana fall där ett namn ombildats. Prästerna ändrade inte sällan ortnamn som stötte deras sinne för tukt och moral; så har Släm i Södermanland blivit Salem,

och namnet Helvete, som av mer än en vredgad odlare fästs vid otacksam mark - så vida det inte hänger ihop med hednisk dödsrikestro -, har åtminstone i något fall blivit kristnat till Heljeved. I vad mån analoga omdöpnings av olika motiv skett under tid som ligger bortom vår skrivna dokumentering, vet vi naturligtvis inte. I den kamerala dokumenttraditionen kan upprepade avskrivningsfel ändra ett namn till oigenkännlighet; extremt är det fall i Närke, där ett ursprungligt Bläcka, via formerna Bllacka, Willoche och Vildåker till slut blev "en åker", medan orten i folkmun fortfarande heta Bläcka. Någon gång kan en plats få namn av skämt; en gård med platt tak kallades i min barndom regelmässigt för Taklösa. I äldre tid kan även sådana benämningar ha övergått till normala ortnamn.

Ett särskilt värdefullt kriterium som dragits in i detta sammanhang är den "marina gränsen". Till följd av tektoniska förhållanden som anses höra samman med den senaste istiden, håller större delen av det svenska landet på att höja sig långsamt och blir småningom både högre över havet och större till ytvidden. Det har lyckats för den geologiska vetenskapen att med stor säkerhet teckna de strandlinjer, som vid en rad förflutna tidpunkter skilt havet från landet. Vad som låg under vatten kan inte ha varit bebyggt, och på så sätt har man kunnat visa att viktiga delar av bebyggelsen i till exempel Uppland måste vara yngre än en viss angiven epok.

Näst efter terrängen och ortnamnen har bebyggelsehistorien att ta hänsyn till de fasta lämningarna. Att direkt undersöka dessa förutsätter visserligen ofta mer arkeologisk än historisk teknik. Men ingen bebyggelsehistoriker kan undgå att ta hänsyn till de resultat som framgår av en undersökning av de fasta lämningarna, och ofta är tekniken tillräckligt enkel för att kunna utnyttjas utan arkeologisk specialträning. Vad jag nyss nämnt om att det finns byggnadsrester och förvildade kulturväxter kan vem som helst konstatera, om man bara har ögonen öppna för möjligheten. Både husgrunder, skifteslinjer och plöjningsspår i terrängen och äppelträd eller syrenbuskar på det som en gång varit en gårdsplan, blir för historikern källuppgifter som kan vara lika värdefulla som skrivna notiser.

De skrivna källorna ger inte alltid besked om när en bebyggelse uppkommit. I regel kan man bara säga att när ett ortnamn dyker upp i en daterbar källa, så existerar bebyggelsen vid den tidpunkten, men hur länge den existerat följer inte omedelbart av detta. Att ortnamnet saknas i källan, säger oss tyvärr inte att platsen var obebodd. Inte ens en karta kan i äldre tid tillerkännas vitsord ex silentio. För kartans författare lika väl som för den som skrev något annat slags dokument, kan en existerande bebyggelse ha tett sig så ointressant eller ovidkommande, att den likväl inte kom med i hans text.

Ty för bebyggelsehistorien, och för agrarhistorien över huvud, gäller minst lika mycket som för annan historisk forskning behovet av källkritik, det vill säga en ingående granskning som så klart som möjligt belyser källans uppkomst och det syfte i vilket den blivit sammanskriven. När man närmar sig bebyggelsehistoriens skrivna källor, som främst är så kallade kamerala dokument - jordeböcker, räkenskaper, ti-ondelängder, mantalslängder - men även köpe- och fastebrev, arvskifteshandlingar m. m. samt lantmäterikartor och geografiska kartor, måste man i avsikt att skaffa oss källmaterial till våra forskningar. De skrev alltid för att tillgodose ett eller annat praktiskt syfte. Om vi kan lära känna detta syfte, får vi ökad möjlighet att förstå källan och att inse precis hur långt dess uppgifter kan användas för den ena eller den andra forskningsuppgiften. En jordebok över skattejord tar naturligtvis inte upp den jord som inte betalade någon skatt, sålunda varken det ypperliga frälset eller de

nyodlartorp som var så fattiga att de inte ålagts att betala skatt, inte blivit ”skattlagda” ännu, som termen lyder. Vidare behandlar den olika kategorier jord olika, dess redogörelse är olika fullständig alltefter arten av de avgifter som betalades. En mantalslängd redovisar den befolkning som blev mantalsskriven för att betala mantalspengar, men inte dem som var så fattiga att de inte kunde mantalsskrivas; en del av de fattigaste backstugorna kommer därför inte med i dess uppräknings av bebyggelsen. Även en lantmäterikarta eller en geografisk karta från 1600-talet skulle motsvara vissa praktiska syften, till exempel att redogöra för skatteunderlaget eller skogstillgången, och kan därför inte förutsättas ha tagit med annat eller mer, än som svarade mot dessa syften. När våra källor lämnar oss utan upplysning om en bebyggelse som faktiskt existerade sedan länge, behöver detta alltså inte bero varken på slarv eller medveten oegentlighet. Det kan hända att det bara inte hade någon mening för den som skrev dokumentet att ge oss den upplysning vi är på jakt efter.

Vårt lands bebyggelsehistoria - en tacksam uppgift

Trots allt som nu sagts om svårigheterna, måste man dock säga att utforskandet av den svenska bebyggelsens historia är en mycket tacksam uppgift. Vårt land är ungt, större delen av dess bebyggelse har uppkommit sent. Den marina gränsen och andra förhållanden som står i samband med istiden gör att man relativt lätt kan sätta bakre tidsgränser för delar av den äldre bebyggelsen. Både de fasta lämningarna och ortnamnsforskningen gör att man kan få en hygglig uppfattning om den förhistoriska bebyggelsens kronologi, bland annat därför att vårt land sedan vår tideräknings början inte tycks ha sett någon betydande invasion av främmande folkslag. Men framför allt härrör en kvantitativt mycket betydande del av den svenska bebyggelsen från historisk tid.

Den svenska medeltidsrätten, väl dokumenterad i den långa raden av landskapslagar, meddelar så goda upplysningar om skillnaden mellan allmanningen och den gamla bygden, att man kan dra vissa slutsatser om hur sent de stora skogsområdena i södra Sverige blivit bebyggda. Samma källor nämner dessutom en skillnad mellan gammal by och ”avgärda by”, en sekundär bebyggelse inom den gamla byns råmärken, men från början anlagd på dennas utmark. En geometrisk analys, som redan omtalats, kan ofta skilja isär de sekundära från de primära byterritorierna. Flera dokument från medeltiden upplyser om delningar av allmänningsrättigheter, eller om kungliga räfster som bragt jord åter under skatt. Särskilt räfsterna under Margaretas tid ger i flera fall besked om hur långt bebyggelsen hunnit i allmänningsskogarna. Från och med mitten av 1300-talet har vi bevarade jordebrev i en omfattning som kan ge oss en visserligen ofullständig, men likväl i någon mån representativ uppfattning om hur långt bebyggelseutvecklingen hunnit i vissa trakter.

Från och med Gustav Vasas tid har vi de långa sviterna av jordeböcker, tiondelängder och andra kamerala akter, som låter oss få en uppfattning om den ekonomiskt mer stabiliserade bygdens volym och lokalisering. Vissa tillfälliga skatteuppteckningar, främst de båda ”älvsborgslösen”-längderna samt boskaps- och utsädeslängderna från åren 1620--41, bildar värdefulla komplement. Längre fram ger oss mantalslängderna den kanske fullständigaste bilden av den mer betydande bebyggelsen, tills in. ennot 1700 kyrkoböckerna, i de områden där de finns bevarade, genom sina uppgifter om födelse, giftermål och dödsfall kommer att notera all bebyggelse som

existerar längre tid. Vid sidan om de statliga kamerala akterna är de enskilda gods-räkenskaperna ett värdefullt källmaterial för att hålla reda på all den sekundära torpbebyggelse som under nya tiden växer upp kring adelns gods.

I motsats mot vad man kanske kunde vänta sig, är det inte alltid lättare att beskriva gången i den stora nybebyggelsen i de norrländska landskapen under nya tiden, än det är att komma åt den sekundära bebyggelsens gång i södra Sverige lite tidigare. Många av de norrländska bebyggelserna uppkom "så småningom" efter att ha föregåtts av ett mer tillfälligt tillhåll i sammanhang med nyttjandet av en äng eller ett fiskevatten. När en sådan bebyggelse börjar figurera i akterna, har den ofta existerat någon tid. Svårigheten att exakt fixera tiden för dess uppkomst gör att man inte alltid kan dra så precisa slutsatser om sambandet mellan nybebyggelsen och andra historiska händelser. Men den skildring som kan åstadkommas, och som ger oss förloppet i stora drag, med några årtiondens marginal, den är tillräckligt värdefull för att löna mödan av forskningsarbetet.

3. JORDENS BRUKNING OCH AVKASTNING

Jorden och redskapen

Det anses allmänt att det första jordbruket uppkommit som en form av kvinnoarbete. I närheten av boplatsen har kvinnorna arbetat upp små kulturparceller med de enkla redskap som fanns, och till en början utan att använda dragdjur. Hackbruket, sådant det fortfarande är känt hos primitiva folkslag i modern tid, har odlat små arealer i boplatsens närhet och ofta utan något utarbetat system för växtföljden, tegarnas anordning eller besittningsförhållandena.

Den förändring i åkerbrukskulturen som drog in männens arbetskraft har inte skett på en gång utan småningom, och kvinnorna har i regel inte helt kunnat undvåras i jordbruksarbetet. I nya tidens Grekland, till exempel, spelar ännu i våra dagar kvinnornas arbetskraft snarast den dominerande rollen i jordbrukets produktionsprocess. Kvinnan som dragare framför plogen är väl mer en nödfallsutväg än en regelmässig företeelse. De tunga redskapen, framför allt årdret och plogen, torde ha kommit till regelmässig användning först i samband med att man använde djur till att dra dem med.

Plöjredskapens historia är en hel historisk-antikvarisk specialitet, som främst odlas av etnografer, men den hänger intimt samman med hur man brukade själva jorden. De äldre åkerbrukskulturerna kände endast det lätta årdret (latin *aratrum*, plöjredskap), och i Sydeuropa är detta fortfarande det vanligaste plöjredskapet i de trakter där en modern teknik ännu inte blivit införd. Årdret förutsätter relativt lätta och torra jordar, som det finns gott om i Sydeuropa. Men längre åt norr, där klimatet är fuktigare, finns det inte lika gott om jord som lämpar sig att bruka med årder. Framför allt är de bästa jordarna i Europas nordligare delar ofta för tunga och hårdbrukade för årdrets svagare brytförmåga. Den riktiga plogen, med vändskiva och hjul, är mycket riktigt inte bara en senare uppkommen företeelse än årdret, den är också från början lokaliserad till nordligare trakter. Norra Frankrike, England, Tyskland och de skandinaviska länderna, med ett ord nordkeltiskt och germanskt område, är det tunga plöjredskapets område i Europa i äldre tid. Själva ordet plog tycks vara

germanskt och sakna besläktad motsvarighet i andra europeiska språkområden. Det franska *charrue* går tillbaka på ett keltiskt ord (*carruca*) som betydde ”vagn”; etymologin understryker att plogen var en stor tung maskin, i motsats till det lätta årdret.

Vilka redskap man använde för att bearbeta jorden med, återverkar på många sätt på jordens organisation och disposition. Använder man spade eller hacka, kan fälten ha snart sagt vilken form som helst, bara det går att inhägna dem mot betesmarken, och arbetet kan skötas rent individuellt. Ingen social arbetsorganisation är då nödvändig annat än för konstbevattning, om sådan förekommer. Redan årdret ställer något större anspråk på fältens storlek och form, eftersom det är enklast att köra någorlunda sammanhängande sträckor åt samma håll, men svårigheten att köra krökt eller att ofta vända är ej så stora som vid den egentliga plogen. Denna i sin tur ställer rätt stora krav på att tegarna skall vara raka och regelbundna. Övergången från årder till plog kan ha framtingat en omläggning av fältens form och anordning. Hur detta gått till, vet vi inte mycket om.

Man har tidigare antagit att införandet av hjulplogen skulle ha framtingat en mer eller mindre kollektiv arbetsgemenskap i byn, eftersom det skulle ha krävts flera dragare för att dra den än som den enskilde bonden kunde disponera över. Härigenom skulle plogens införande ha medfört tegtvång och ordnad kollektiv växtföljd i treskiftesbruk. Numera inses rätt allmänt att det är förhastat att dra sådana slutsatser, eftersom plogens och tegtvångets utbredning inte sammanfaller på långt när så noga som teorin förutsätter. Odlingssystemens utbredning är långt mer komplicerad än man tidigare anat, och dessutom är den till stor del utforskad ännu. Slutligen förutsätter teorin att vi vet mera om egendomsförhållandena i en avlägsen forntid än vi faktiskt vet. Från början har kanske hjulplogen bara använts av storjordägare; vi kan inte bevisa att småbönderna också använde den vid den tid då den skulle ha vållat en omläggning av odlingssystemet och skiftet.

Att två företeelser, som plogen och treskiftessystemet, eventuellt kan visas ha ungefär samma utbredning, behöver för övrigt inte innebära att den ena företeelsen betingar den andra. Båda kan ju vara betingade av en gemensam bakomliggande faktor, i detta fall till exempel klimatet. Slutligen kan det vara en slump att företeelserna följs åt. Endast när man i det ena området efter det andra konstaterat en påfallande benägenhet för företeelserna att uppträda tillsammans, ”de marcher ensemble”, som en fransk forskare uttryckt det, kan man ha rätt att förutsätta ett ”kausalt” sammanhang av något slag. Arten av detta sammanhang är inte konstaterad därmed, utan kan fastställas endast efter en mycket inträngande analys, som tar hänsyn till alla väsentliga omständigheter. För de mycket intressanta möjligheter som sambandet mellan plöjtekniken och jordens sociala organisation erbjuder, är ännu bara en början gjord av det nödvändiga forskningsarbetet.

Men plogens inverkan på kulturmarkens utseende är inte slutdiskuterad med frågan om tegtvånget och åkertegarnas utformning i stort. På många sätt är det av betydelse hur man utnyttjade plöjredskapen. Vanligt var i äldre tid att man plöjde ”ryggade åkrar” på så sätt, att man började i tegens mitt och konsekvent lät plöjtorvan välta inåt tegen. När detta upprepats några gånger, fick tegen ganska markerat formen av en flack rygg, som erbjöd något differentierade betingelser för vegetationen. I våta år var den ryggade åkern i någon mån dränerad, och säden kunde växa bra åtminstone uppe på ryggen. I torra år däremot kan ryggen ha verkat på motsatt sätt, så att fuktigheten koncentrerades i svackorna och tillät bättre växtlighet där. När

ryggen höjdes för mycket, fick man ibland plöja åt motsatt håll, "lägga ut" ryggen igen, så att dess profil åter blev mindre markerad. En speciell plöjteknik erfordrades om tege inte var jämbred utan avsmalnande. Undersökningar från kontinenten visar att man verkligen förstod att plöja sådana "avsmalnande" tegar på ett särskilt sätt. Ett särskilt problem uppstår i kuperad terräng. Det enklaste sättet kan tyckas vara att plöja i marklutningens riktning och sålunda ändå få raka parceller. Men om marklutningen är skarp innebär detta en fara för att häftiga regn under den tid marken vilar från vegetation kan ta plogfårorna till utgångspunkt för att bilda rännilar och bäckar, som på kort tid kan erodera bort stora jordmassor. I Grekland, där sådan plöjning i marklutningens riktning ännu är vanlig, kan man studera hur detta lett till att stora mängder kulturjord spolats bort och klippan lagts bar. Dessutom har erosionens ohämmade verkan fört med sig att grus och stenblock vräcks ner på planare kulturmark nedanför, som därigenom också förstörts. I andra områden kan man se hur befolkningen insett faran och i stället plöjt horisontellt, i rät vinkel mot marklutningens riktning. Detta leder till att vattnet rinner av mer spritt och utan den erosiva kraft som när det får samlas i bäckar. Om terrängen är mycket småbruten kan man då bli tvungen att plöja krökt. Studiet av krökta åkrar i Frankrike tycks antyda att man på sina håll föregripit den teknik att med lämplig svängd formgivning åt åkerfälten så mycket som möjligt förebygga jordförstöring, som amerikanerna börjat utarbeta i våra dagar.

Av liknande betydelse, fast vid första påseendet mycket mer imponerande, är de terrasseringsarbeten som pryder stora områden i Sydeuropa. Portvinsodlingarna vid Douros mellersta lopp eller de terrasserade olivkulturerna kring Sorrentobukten vid Neapel eller på södra Peloponnesus vid Kalamai, för att bara ta några exempel ur högen, ger intressanta exempel på tekniska mästerstycken med enkla medel. Terrassereringen både hindrar jordförstöring, bevarar fukten något bättre och underlättar arbetet vid stark marklutning. Men de förutsätter lätta och enkla plöjredskap; med en stor tung hjulplog skulle man inte kunna köra på terrasserna. Både på terrasserna och ännu mer på den plana marken är det konstbevattningen som i Sydeuropa ställt störst anspråk på både redskapen, tekniken att använda dem och den sociala organisationen. Den enskilde bonden preparerar sina bevattningskanaler med årdret och öppnar med hackan successiva hål i skyddsvallen för att leda ut vattnet på de olika avsnitten av sitt fält; men kanalsystemet i stort måste vara planlagt över ett stort område, och var och en har sina timmar, då han får ta vattnet i anspråk. Den motsatta processen, utdikningen av plana fält för att leda bort ett överskott av vatten, tillhör framför allt norra Europa och inte minst vårt land. Man har diskuterat mycket om odlingsteknikens inverkan på den odlade markens expansion. Kollektiva dikningsföretag förekommer framför allt i modern tid, men ända från början har en verklig dränering krävt särskilda redskap och särskild teknik. Vissa drag i äldre dikningsteknik kan ännu studeras på övergivna åkerfält i skogskanten, där de halvt igensjunkna dikena antyder både tegindelningen och dräneringen i äldre tid. I förra kapitlet har jag redan antytt att dikningen kan torka ut de högre terrängpartierna och alltså förskjuta hela den odlade markens läge.

På detta område måste man akta sig för snabba generaliseringar. Några få iakttagelser, som förefaller att peka i viss riktning och passa in i ett resonemang, får inte ge detta karaktären av färdigt resultat. Även här behöver vi långt mer av inträngande lokala undersökningar, innan sambandet mellan tekniken och odlingens utveckling kan ses klart.

Den biologiska balansen

En kardinalfråga när man vill bedöma jordbrukets förhållanden i äldre tid lika väl som i våra dagar, är avkastningens storlek. Vad innebar så och så många tunnland, hur stor var den skörd man kunde få där, och i vilket förhållande stod den till det man sådde och det man betalade i skatt eller arrende. Vi skall titta lite närmare på denna frågeställning i nästa avsnitt. Dessförinnan måste vi beröra några av förutsättningarna för jordens avkastning. Det är nämligen inte så, som man kanske skulle vilja tro, att den lägsta avkastningen alltid förekommer under de mest primitiva förhållandena i övrigt, och att avkastningen sedan stiger med stigande civilisation. På förhand kan vi ingenting veta om avkastningen i ett primitivt jordbruk.

För det första är naturligtvis inte jorden likvärdig över allt. Skillnaderna beror inte bara på de välkända och lätt insedda konsekvenserna av klimatet - nederbörden, vittringens art, humusbildningen och så vidare, även om dessa skillnader inte alltid observeras i en generaliserande diskussion. Alla är nog inte medvetna om att medelhavsländernas problem inte bara är den akuta bristen på vatten, utan även den kroniska utarmning på biologiskt innehåll som drabbar den torra jorden. Men även bortsett från dessa stora och lättfattliga kontraster, måste man hålla i minnet att jorden *kan* vara högst olika tacksam, utan att anledningen ligger i öppen dag för en lekman. Det är till exempel ett välkänt men förvånande faktum att jorden i Tornedalen, trots det nordliga läget, är den fruktbaraste i hela övre Norrland; skillnaden mot de något sydligare älvdalarna har satt spår redan i källor från 1500-talet.

Men fullt ut lika viktig som jordens egen kvalitet är den biologiska balansen, det vill säga den regelbundna ersättningen för de ämnen som snart suges ut. Det mest flagranta exemplet erbjuder kanske svedjebuket, där man de första åren kunde få skördar som även efter moderna begrepp kunde te sig verkligt imponerande, men sedan sjönk avkastningen hastigt och svedjelandet måste snart läggas igen och kunde inte tas upp på nytt förrän många år senare. Förhållandet är bara en extrem variant av det växelbruk med långa oregelbundna intervaller som funnits i de flesta åkerbrukssamhällen och som hos oss ibland kallas koppelbruk. Detta kan beskrivas som en oregelbunden växtföljd med långa intervaller av träda, ofta så långa att det vilda växtsamhället helt kan ta jorden i besittning innan nästa odlingsepisod tar vid. Bördigare jordar kunde odlas med kortare intervaller, men vi får inte missförstå uppgifterna om "ensäde" i äldre tid. Dessa behöver inte betyda att man odlade marken varje år och med ständigt samma gröda. Hade man gjort det, skulle förvisso införandet av tvåsäde eller tresäde ha inneburit en oerhörd förbättring. I verkligheten är det sannolikast att det ordnade två- eller treåriga växelbruket beror på behovet av tegtvång vid stark tegsplittring, som alltså tvingat fram en reglering av det tidigare mer fria växelbruket. Om denna förändring betytt ett framsteg eller inte kan inte bedömas a priori utan beror på omständigheterna i de konkreta fallen. På kontinenten har det inte varit ovanligt att man vid sidan av de fält som underkastades tegtvång och regelmässig treårig rotation haft andra fält i samma by, som brukades i fritt koppelbruk. I tysktalande områden kallades sådana fält ibland för *Egerten*. Även i vårt land måste forskningen ha ögonen öppna för att det kan ha funnits blandade system.

Behovet av långvarig träda har gjort sig gällande, när man inte hade tillräckligt med gödsel för att ersätta markens förluster av väsentliga kemikalier, framför allt kväve. Att man tidigt insett gödselns betydelse är klart nog. De romerska jordbruksförfattarna lägger stor vikt vid denna detalj, och isländska källor visar att man där

visste använda kreatursgödseln för att förbättra ängsmarken, som var den dominerande kulturtypen i landet.

Denna iakttagelse gör att man måste fråga sig hur förhållandet kan ha varit vid den tid då man ännu hade föga kulturmark men mycket boskap. Särskilt i nordliga länder med långvarig stallfodring om vintern måste detta ha lett till att man fick tillgång till gödsel i kvantiteter som kanske även efter moderna begrepp skulle te sig som fullt tillräckliga för ett intensivt jordbruk. I en tidig, primitiv kombination av boskapsskötsel med åkerbruk på små arealer kan det ha förelegat en varaktig biologisk balans mellan dessa, och jorden kan då ha gett goda skördar år efter år. När kulturmarken expanderade starkt och stora delar av den naturliga ängen och den bättre betesmarken lades under plog för att producera brödsäd åt en växande befolkning, har man kanske fått inskränka på antalet kreatur, och mängden tillgänglig gödsel har då måst minska, eller har i vart fall inte ökats, samtidigt som behovet av gödningsämnen ökades oerhört. Den stora nyodlingen kan ha varit en stor framgång i början, när man liksom på svedjelandet kunde utnyttja den jungfruliga markens kemikaliereserver, inte minst på fält där boskap betat sedan århundraden. Men när marken började bli utsugen, måste ett bakslag inträffa. Processen är även känd i modern tid. Som exempel kan nämnas södra Portugal, där det under förra århundradet fanns stora arealer som inte odlades, på de så kallade "terras galegas", grunda och magra, men väl utvilade jordar. Vid sekelskiftet inträffade en "boom" i veteodling, "terras galegas" lades hastigt under plog och gav en tid bortöver rika skördar. Numera ger de inte så mycket längre, särskilt småbrukare har svårt att klara sig över de många dåliga åren, och den ökade folkmängd som »boomen» gjort möjlig, har stora bekymmer.

Behovet av biologisk balans observerades av Linné under hans resa i Skåne. Bristen på gödsel angavs av honom vara en viktig anledning till att den bördiga jorden gav dåliga skördar på den tiden. Insikten om detta sammanhang är en av de viktigaste förutsättningarna för jordbrukets ökade avkastning sedan 1700-talet. Hur denna faktor verkat i äldre tid, bör undersökas närmare. I varje mer betydande åkerbruksdistrikt bör det gå att skapa en uppfattning om hur långt "överodlingen" gått i äldre tid. Om vi kan få ett närmare grepp på frågan, har vi sannolikt i vår hand nyckeln till en av de mest egenartade omsvängningarna i människans levnadsbetingelser.

Det är ingen tillfällighet att den egyptiska civilisationen kunde bli så sällsynt långlivad. Nildalen har inga större gödslingsproblem, eftersom Fader Nilen själv gödslar jorden varje år, genom det slam som översvämningarna lämnar efter sig. Men ser vi på till exempel romarriket, är det mycket möjligt att en sådan process som den jag skisserat nyss, inverkat på dess öden, och det redan under republikens tid. Den gamla romarrätten räknade med två plogland, *bina jugera*, som en normal besittning av åker. Det är ungefär en halv hektar, och för en modern människa förefaller det snarare som en trädgård än som ett åkerfält. Faktiskt finns det ännu i medelhavsländerna folk som existerar på den arealen vid högsta intensitet på brukningen av jorden. Om vi tänker oss att ägaren av två plogland samtidigt hade en massa boskap som till stor del levde av bete på allmanningen, då kan han ha fått en massa animaliska livsmedel förutom de vegetabilier han odlade på de två ploglanden, och samtidigt så mycket gödsel att den halva hektaren kunde fås att avkasta maximalt. Hans jordbruk har i så fall befunnit sig i god biologisk balans, och han har uppenbarligen kunnat leva på kombinationen. Kom så den stora uppodlingen på allmanningen, och balansen rubbades. Efter någon tid av goda skördar i början måste de vid-

sträckta fälten ha blivit utsugna, varefter den låga avkastningens väldiga vidder blivit vad de måste bli – ”latifundier”, extensivt brukade storgods. När marken en gång lagts under kultur var det inte så lätt att vända tillbaka till den primitiva näringsbalansen, eftersom befolkningen vuxit, och när marken en gång kommit i latifundieägarnas händer, släppte de den inte ifrån sig så lätt.

Ett annat sannolikt exempel på en liknande process erbjuder den stora europeiska nyodlingen under högmedeltiden, som tycks ha efterföljts av ett bakslag under senmedeltiden. Man har länge trott att detta bakslag berodde på digerdöden. Senare har man velat förklara det som ett led i den allmänna utvecklingen i vår världsdelen, som skall ha gjort jordbruksproduktionen mindre lönsam. Bägge förklaringarna är osannolika, eftersom spåren av en pest sannolikt snart sopas igen, och äldre tiders jordbruk ändå främst producerade för hemmakonsumtion bland en befolkning med små behov av världshandelns varor. Men ser man processen som en utdragen ”boom” av ohållbart stor nyodling, som brutit den biologiska balansen och lett till utsugning av kulturmarken, så behövs det ytterligare bara att man konstaterar att denna process skedde successivt och efter vart annat i olika trakter, för att alltsammans skall bli begripligt. Hos oss tycks något liknande ha skett delvis under högmedeltiden, delvis först under medeltidens slut och nya tidens början.

Det utvecklingsschema som här skisserats innebär att man antar att det agrara samhällets spontana expansion kunde fortgå obehindrat, så länge kulturmarken förblev tillräckligt liten för att kunna gödslas med gödseln från en stor boskapsstock. Men när befolkningens ökning framtvang en vidgning av kulturmarken utöver vad denna balans tillät, har denna expansion till en början kunnat te sig som en stor framgång, men denna har oundvikligt lett till ett bakslag som medfört låga avkastningsresultat och tvingat till långa intervaller av träda eller total egenläggning av de sämre åkrarna. I ett så spatiöst land som Sverige har processen kunnat repetera sig i vågor, som delvis täckt varandra kronologiskt och flätats in i varandra geografiskt. Schemat är en arbetshypotes, stödd på i sig välkända, rent fysikaliska data; för att bekräftas i varje särskilt fall kräver den ett uppmärksamt studium av jordbrukets faktiska betingelser i äldre tid inom olika områden.

Åkerns korntal och boskapens produktivitet

I äldre tid angav man i regel skördeutbytet av säd och andra åkergrödor genom att tala om hur många gånger utsädet blivit mångfaldigt. När man säger att korntalet är 6, betyder det att den inbärgade skörden är sex gånger så stor som utsädet. I modern tid anger man hellre den absoluta mängd man fått in från en arealenhet, till exempel en hektar, men ibland kombinerar man bägge metoderna. Den äldre metoden hänger ihop med att man då hade ytmått som stod i känt förhållande till normala utsädet. På ett tunnland sådde man sålunda i allmänhet omkring en tunna säd, och korntalet blir då också en upplysning om skörden per tunnland.

Att känna korntalet, åtminstone på ett ungefär, är tydligen viktigt för att man skall förstå jordbrukets ekonomi, i äldre tid lika väl som i våra dagar. I modern tid är det till exempel väsentligt att veta att Sverige, trots den inte särskilt goda jorden och det hårda klimatet, har bättre genomsnittliga hektarskördar än Frankrike. Förutsättningen för denna skillnad ligger i bättre åkerbrukskultur i vårt land, liksom för till exempel de skånska betodlarnas rekordhöga hektaravkastning av sockerbetor. Att Tysk-

land och England har långt högre hektarskörda än USA och Canada, beror på att de förra länderna bedriver intensivt jordbruk, de senare extensivt. Att Sovjetunionen och Balkanländerna uppnår sämre skörderesultat än Västeuropa beror främst på klimatet med dess svåra sommartorka, men till en del även på sämre jordbrukskultur. Korntalen i äldre tider har rimligtvis också växlat starkt, både på grund av klimatet och på grund av åkerbrukskulturen.

När man velat utforska korntalen i äldre tid, har man hos oss i första hand gått till tiondelängderna. Man har antagit att tionden var vad den ger sig ut för att vara, en tiondel av skörden. Om man multiplicerade tionden med tio skulle man få beloppet av hela skörden, och om man sedan dividerade med antalet arealenheter, till exempel tunnland, skulle man få arealavkastningen och därmed korntalet. Forskningen stöter på svårigheter redan därför att tionden inte är en så enkel avgift. Den delades ofta i bråkdelar för olika ändamål, och en bevarad tiondelängd redogör oftast för en av dessa bråkdelar, inte för hela tionden. Oftast delades den i tre delar, men även andra uppdelningar förekom, och dem måste man känna, innan man räknar ut den skörde-siffra som blir konsekvensen av de erlagda tionden. Men tyvärr innebär antagandet att tionden verkligen var en tiondel av skörden ett väl stort förtroende för skattemo-ralen i äldre tider. I de fall där vi på något sätt kan kontrollera saken, visar det sig i regel att vi inte har rätt att förutsätta att tiondesiffrorna återspeglar skörderesultaten korrekt, eller ens på ett sätt som är likformigt över större områden. Betecknande är att det visat sig att tionden är högre i trakter där kontrollen var noggrannare. Om prästen bara tog emot vad man erbjöd honom, fick han mindre än om han själv lät kontrollera antalet skylar ute på fältet; bäst blev resultatet om några av skylarna sedan provtröskades under pålitlig kontroll. Men även vid utvecklade kontroll kan vi inte helt värja oss för misstanken om underslev vid tiondeleveranserna. Den uppfattning om skörden som tionden ger oss ligger i alla fall i underkant. Hur långt under verkliga värdena den ligger är ofta omöjligt att veta. Det myckna bråket med tiondens beräkning ledde ofta, och efter hand på de flesta håll i Sverige, till att tionden ersattes med en fast avgift (genom ”fast tiondesättning”), som alltså inte längre har något med skörden att göra utan är en grundskatt.

För att kunna beräkna korntalet ur tionden och skörden måste man för övrigt även känna den besådda arealen, samt helst även hur tätt man sådde. Det förra går inte alltid att bestämma ur lantmäterikartorna, vilkas måttsuppgifter ibland inte är fullt entydiga, och som kan ha utsatts för papperskrympning. Men även om man ur våra äldre lantmäterikartor kan få en ungefärligen riktig uppfattning om åkerens ytvidd, återstode att utröna hur mycket av den som besåddes och med hur mycket säd. Vissa längder över utsäde, som uppgjorts för att beräkna tillfälliga skatter, tycktes ge stöd åt uppfattningen att man sådde ganska glest på 1500- och 1600-talen. Sedan har det blivit klart att längderna bygger på självdeklarationer och alltså inte kan vara tillförlitliga. För övrigt betydde det inte så mycket för beskattningen om åkerarealen angavs för lågt, i fall det skedde med en viss likformighet. ”Kamerala” utsädestal kan ha fungerat för sitt egentliga syfte utan att för det duga som källor till utsädets ekonomiska historia. Diskussionen om hur tätt man sådde är inte avslutad, den tycks numera luta ditåt att man i normala fall sått någonting i närheten av en tunna per tunnland. I vilken omfattning man besådde hela den tillgängliga arealen, eller kanske lät mer ligga i träda än som följer av det tillämpade odlingsystemet, är en sak som är mycket litet belyst, liksom frågan i vilken omfattning man odlade arter och bönor på trädesåker.

Därnäst har man lagt märke till att även de äldre lantmäterikartorna ibland innehåller uppgifter om korntalet. Men om dessa korntal gäller detsamma som skattelängdernas utsädesuppgifter. Kartorna gjordes nämligen upp för att reglera skatten, och då var det antagna korntalet en av de grunder efter vilka skatten skulle beräknas. Kartan hade sitt syfte som var praktiskt, inte vetenskapligt. Dess korntalsuppgifter är kamerala storheter, och vi har inte utan vidare undersökning rätt att anta att de direkt svarar mot de verkliga korntalen.

Enda sättet att komma någon vart med korntalen tycks vara att se på de räkenskaper som finns bevarade från enskilda godsägare eller kronans avelsgårdar. Där bokföres ofta både vad man sådde och vad man skördade. Det är här ofta fråga om stora arealer, vilket gör det lättare att få någorlunda riktiga värden. Riskens för underslev är emellertid inte obefintlig här heller. Det lär till exempel finnas exempel på att ett säteri med låg avkastning plötsligt började avkasta betydligt mer, när förvaltaren avskedades och ägaren själv tog hand om driften. Delvis kan det naturligtvis bero på att ägaren skötte godset bättre, men om förändringen är plötslig, är det tydligt att en del av skörden tidigare undanhållits bokföringen. Trots alla felkällor, som en tränad historiker lär sig att beakta, tycks likväl räkenskaperna ge oss möjligheter att bedöma de verkliga avkastningsförhållandena i äldre tid, och inte minst hur starkt de kan ha växlat i tid och rum. Vid sidan härav torde man supplementärt och med stor försiktighet kunna använda de bättre av tiondelängderna, sedan räkenskapsmaterialet gett oss en viss uppfattning om felmarginalen i en viss trakt.

Även boskapsstocken är något som man har ganska svårt att beräkna ur äldres källor. De boskapsräkningar som förekom i samband med utkrävandet av olika tillfälliga skatter har samma fel som de kamerala korntalen: de måste misstänkas för underslev. Trots detta kan det naturligtvis vara bättre än ingenting att ha tillgång till minimisiffror. Vi vet att man i äldre tid hade förhållandevis många kreatur, men att de var små och svältföddes om vintern. Vissa minimala kan vi också beräkna i samband med skatter och avradsräntor, i vilka det ingick levande boskap eller boskapsprodukter. När vi får exportsiffror, ger oss dessa också ett visst stöd för en beräkning. Men även här är det godsräkenskaperna, som i första hand ger någorlunda värdefulla totalsiffror.

4. JORDINDELNING OCH JORDEGENDOM

Jordindelning synlig i terrängen

”Om dessa stenar kunde tala...” Uttrycket anses ofta bekräftat av arkeologien. Den får stenarna att berätta åtskilligt om det förflutna. Vi har redan berört att agrarhistorien ofta har en sektor gemensam med arkeologien. När det gällde bebyggelsehistorien var tanken naturlig. Att den också gäller något så ideellt som jordens indelning och de modaliteter under vilka människan besitter den, är mer överraskande.

En kväll i början av 1920-talet var två unga engelska privatflygare ute och flög framåt solnedgången och fick då se att terrängen var strimmig på ett egendomligt sätt. Solen stod lågt nere vid horisonten, även låga föremål på marken kastade tydliga skuggor. Strimmorna kom från ett sammanhängande och vidsträckt system av flacka åsar av några meters bredd, som genomkorsade den engelska fårbetesmarken i

knippen av växlande bredd och sammansättning. Det var de ryggade åkrarna från medeltiden. De hade bevarats därigenom att den medeltida åkern blivit betesmark så tidigt att de gamla ryggade åkrarna aldrig blivit ersatta av något modernare system.

Ryggade åkrar har vi redan talat om; de är ett välkänt drag i äldre jordbruk. Linné har beskrivit dem från bland annat Västmanland, och den dag som i dag är kan man se dem här och där i Jugoslavien och Spanien. Det säregna med upptäckten av de medeltida åkrarna i England var inte att man fick se ryggade åkrar. Det bestod i stället däri, att man fick fältens indelning i tegar från en längesen svunnen tid. I de fall då man kan datera åkerns omvandling till betesmark, ger oss de länge bortglömda men nu återupptäckta ryggade åkrarna en karta över det medeltida åkerindelningssystemet, inte bara i princip och som system, utan i dess verkliga konkreta tillämpning. En mängd svävande problem från den medeltida jordindelningen kan härigenom fixeras. Åkerns fysiska realitet gäller ojämförligt mer som bevismedel än alla aldrig så klyftigt uttänkta tolkningar av de medeltida källorna.

Ett lika slående exempel är den romerska "centuriationen". Denna var en indelning av jorden i lika stora kvadrater eller rektanglar, som gjorde möjligt att få veta dess yttinnehåll, även över större områden. Man kunde då lotta ut lika stora egenområden vid kolonisation, och det blev lättare att beskatta jorden, utan att tillämpa något geodesi i modern mening. Om denna romerska centuriation har vi bevarad en samling instruktioner och minnesregler från olika delar av den romerska kejsartiden, i någon mån även från medeltidens allra första del; det är den berömda "Corpus agrimensorum". Den bild dessa texter ger oss av de romerska lantmätarnas förfaringssätt och om strukturen hos den jordindelning de tillämpade, skulle på många punkter te sig för oss både underlig och svår att få att gå ihop, om inte spåren av deras verksamhet varit så tydliga i terrängen. Mest berömda är de så kallade "Graticolati romani" på Poslätten. På den platta flodslätten har ställvis det romerska kvadratsystemet bibehållits orubbat eller nära på. Nu liksom för två årtusenden sedan upplinjerar landskapet av ett rätvinkligt system av parallella linjer på konstant avstånd från varandra, alltid i god överensstämmelse med den romerska mätkonstens regler. Längs de många - onödigt många - småvägar som systemet medfört för att skilja kvadraterna åt, ligger gårdarna spridda som pärlband, rationellt nära den jord de brukar och nu liksom under högantiken utan någon större benägenhet att samla sig i stora byar. När man läser beskrivningen i "Corpus agrimensorum" har man svårt att tro att ett så abstrakt indelningssystem kunnat tillämpas i verkligheten. När man ser ett sådant centurierat landskap, antingen i verkligheten eller i dess representation på en karta, har man också i början svårt att tro sina ögon. Men den fysiska verkligheten är här så väl belagd och dess främlingskap för både medeltidens och den nya tidens värld så uppenbar, att det bara återstår att konstatera dess överensstämmelse med de tvåtusenåriga lantmäteriföreskrifterna för att inse att antikens ingenjörskonst här skapat saker som inte bara tillhör det förflutna utan också ibland är levande den dag som i dag är.

Det måste naturligtvis vara på en plan flodslätt som detta rätvinkliga åkersystem kunnat hållas levande så länge. På mer kuperad mark har dess alltför schematiska vägnät till stor del blivit överlagrat med yngre vägar, som följer den buktande terrängen. Även här och där i mellersta Italien finner man dock rester av romerska kvadratnät. På senare år har just flygfototekniken, liksom i England, lett till nya upptäckter på området. Bland annat har man återfunnit romerska åkerkvadrater på Dalmatiens kustland.

Utanför Italien finns det berömdaste exemplet på centuriationsspår i Nordafrika. I trakten av Tunis och Kartago innehåller vägnätet i våra dagar så stora rester av ett antikt rutnät, att man kan se att detta haft samma kvadratiske karaktär som på Posslätten. En fransk forskare har nyligen konstaterat, att det senantika skatteväsendet i Nordafrika byggde direkt på centuriationen. Norr om Alperna är spåren av centuriation i allmänhet svagare. Här och där har man dock börjat återfinna rester av den. Ett rikt fält för forskningar ligger här öppet och lovar att ge resultat för alla de svårlösta frågorna om odlingens kontinuitet från antiken till medeltiden, liksom för kontinuiteten i förvaltningen, jordräntesystemet med mera, alltsedan senantiken och minst fram till högmedeltiden. Nyare fransk forskning lutar åt uppfattningen att ännu den karolingiska tidens jordeböcker, de så kallade polyptykerna, går tillbaka på senantikens kataster, som alltså skall ha varit i bruk under hela den merovingiska tiden. Några nyare forskningsresultat tycks ange att övre Rhenslätten i Elsass och trakten kring Basel varit indelad i centurier, och att den medeltida och moderna bebyggelsen anlagts inom ramen för denna antika indelning. Om detta kan bekräftas genom ytterligare forskningar, då har stenar och råmärken i kulturmarken sagt oss mer än många skrivna dokument. Det rör sig ändå om ett skeende i historisk tid, som förlöper parallellt med de skrivna källornas händelser, och det skall ingå i samma historiska bild av medeltidens skeende som resultaten av forskningar i krönikor, diplom och mynt.

Från vårt land har man hittills bara beskrivit ganska lite av motsvarande stumma men värtaliga vittnesbörd i terrängen. I ett enda fall har medeltida och förhistoriska åkertegar påvisats i ängsmark i Skåne - det rör sig om kungsängen Räfte, även kallad Kongsmarken, en bit från Lund. Annars har den allt intensivare jordbrukskulturen förintat de flesta sådana spår. De som finns är mer exempel än en verklig representation av hela fältet.

Längre norrut finns det mer att hitta av skiftesspår och gamla ägo­gränser i markerna. Från Öland och Gotland har man beskrivit förhistoriska hagmarksindelningar, som härrör från en försvunnen jordbrukskultur eller boskapsskötsel. Här är det snarast fråga om arkeologi i hävdvunnen mening, och sambandet med den historiska tidens jordindelnings och med dess förhållanden över huvud är ganska problematiskt. Det samma är fallet med ett hägnadssystem som kan iakttas på sina håll i mellersta Sverige. Något litet av det finns beskrivet av en forskare, som tolkat det som stigar som de hedniska nordborna följde när de begav sig till sina kulthandlingar. Den som skriver detta, har sett tillräckligt mycket av fenomenet i fråga i sin hembygd för att kunna uttala den meningen att det rör sig om en form av jordindelnings, troligen ett hägnadssystem för boskapsskötseln. Man ser det som en insjunkna stengårdsgård uppe i skogsmarken, dit modernare jordbruk aldrig hunnit. För blotta ögat ser man mestadels bara spridda stumpar, men följer man dem systematiskt, visar det sig att de hänger samman och bildar ordentliga system. Ibland kan man få se två parallella stensträngar som följer varandra på några meters avstånd, för att till sist mynna i slutna ringar av oregelbunden form och några hundra kvadratmeters ytinnehåll. Man kan inte komma ifrån att detta är något slags fädrift och att de slutna systemen varit hägnader för övernattnings, antingen i samband med fast eller tillfällig mänsklig bosättning. I andra fall löper stensträngarna enkelt och måste då avgränsa något, troligen olika områden för betesgång. Den som sett en sådan rågång slingra sig upp för en brant bergknalle, för att plötsligt sluta vid ett stup av flera meters höjd och sedan fortsättas nedanför detta, spikrakt över en sank äng, kan inte gå med på teorien om

stigar till kultplatserna. Det vore en angelägen och tacksam uppgift för bygdeforskare att teckna upp dessa stenminnesmärken, medan de ännu finns kvar. Ej sällan förstörs någon del av dem i samband med nyodling. Kunde vi få en översikt över deras utbredning och deras utformning på olika platser, skulle det bli lättare att formulera en hypotes om deras ursprung och den roll de en gång spelat. Deras läge och form i terrängen är något så fast, så "levande" i sitt slag, att det är väl värt att ta fasta på, även om de formellt tillhör "förhistorien".

Närmare vår egen tid och mitt i historisk tid ligger däremot de spår som finns av äldre skiftesformer. När man finner en by med gammalt skifte, som kan visas vara identiskt med skiftet på en gammal lantmäterikarta, då har man fått tillfället att ute i terrängen studera ett skifte som är minst lika gammalt som kartan - kanske äldre, det får utrönas med de vanliga historiska metoderna, men utgångspunkten för ett hypotetiskt resonemang är mer än vanligt fast i ett sådant fall. Även om det gamla skiftet i dess helhet är avskaffat för längesen, som det ju oftast är i vårt land, så kan det hända att det finns rester kvar av det.

Vad jag berättat lite tidigare om att kulturmarken uppe- på kullarna kunde bli för torr, när nyodlingen och utdikningen sänkte grundvattnets nivå, det har åtminstone på några platser bevarat rester av solskiftets rämärkessystem. Kan man ta vara på dessa fall, mäta upp dem och jämföra dem med lantmäterikartorna, så får man ett fastare grepp om solskiftets verkliga egenskaper och om de därtill anknutna jordetalen. Det ger oss kunskap, inte bara om systemet utan också om dess verkliga utformning i en rad konkreta fall.

På analogt sätt bör man kunna utforska en hel del om andra äldre skiftesformer, i de fall då av växlande anledningar rester av deras jordindelning står kvar i terrängen, som rämärken av sten, som diken eller som ryggade åkrar. Marken och stenarna talar, det förflutna träder oss till mötes.

Jordindelningens skrivna källor

Den enklaste och bekvämaste vägen att få kunskap om en jordindelning kan synas vara att gå till de lagar och statuter som reglerar den. I ett modernt samhälle utspelas, så tror man åtminstone på många håll, fastighetsrättens realia i nära anslutning till vad som finns föreskrivet i lag och förordning. Den som känner regelsystemet borde därför också känna allt väsentligt om det levande livets system.

Så enkelt är det inte ens i våra dagar, trots att allt vad som rör fast egendom numera är ganska väl inrutat genom lagstiftningen. Inte nog med att man knappast kan förstå lagstiftningen om jordindelning, jordindelning med mera utan att vara ganska väl insatt i hur dessa saker går till i verkligheten. Utan dessutom är det även i våra dagar så, att en massa saker ordnas genom en oskriven praxis som till på köpet ibland kan ha utformats olika i olika landsdelar, alltefter deras traditioner och deras särpräglade förhållanden. I Dalarna har till exempel sämjedelning av jord fått en helt annan omfattning och betydelse under de sista hundra åren än annorstädes i Sverige. Detta sammanhänger med att dels var det äldre skiftet i Dalarna friare och regellösare än i de flesta andra landskap, och dels ersattes detta gamla regellösa tegskifte på 1800-talet inte genom enskifte utan bara genom storskifte, som bibehöll en hel del tegsplittring, vilket blev bakgrunden för en friare fastighetsmarknad, liksom på kontinenten. Läser man bara innantill i gällande lag, ser man inte så mycket av detta.

Går man till äldre tiders lagtexter, visar det sig att de ställer ännu större anspråk på en modern läsares förkunskaper. Utan att vara väl insatt i det levande livets system, sådant det träder en till mötes i dokument, jordeböcker och kartor, förstår man inte mycket av de gamla jordabalkarna. Alldeles särskilt besvärligt är det att tolka de medeltida landskapslagarnas regler om jorдрätt, eftersom de inte ger en sammanhängande systematisk översikt av alla gällande regler, utan ofta förtiger saker som tedde sig självklara för samtiden. Dessutom är landskapslagarna inte att uppfatta som enhetliga texter, utan de är säkerligen hoptråklade av beståndsdelar från olika tider, som kanske aldrig varit giltiga samtidigt. Landskapslagarnas inre kronologi, deras sammansättning av olika gamla textskikt, är något som vi ännu vet ganska lite om. Även i modern lag händer det inte sällan att en paragraf som inte längre har någon tillämpning (dvs. blivit *obsolet* som termen lyder) ändå står kvar i lagen bara för att ingen gjort sig besväret att avskaffa den. I fråga om medeltida texter kan vi anta att man ofta skrev av allt som man hade framför sig, även om man inte alltid begrep vad det betydde. De många korrupta eller halvt obegripliga ställen som finns i olika laghandskrifter visar tydligt att skrivaren inte nödvändigtvis alltid skilde ut vad han inte begrep.

Om lagtexterna trots allt har fördelen att de är normativa, och alltså i princip verkligen redogör för rättsreglernas system, låt vara med alla de inskränkningar som nyss berörts, så är det annorlunda med flertalet av agrarhistoriens andra källor. När vi tar fram en köpehandling, en jordebok, en räkenskap eller en karta, måste vi åter komma ihåg vad som sagts tidigare: källorna har skrivits med vissa praktiska syften för ögonen, och måste tolkas med hänsyn till dessa. Den jord som säljes, upptecknas i jordebok eller beskrives på en karta med tillhörande beskrivning, kan ha varit underkastad indelning och rättslig bestämning på många sätt som källan inte upplyser om. Man kan bara dra slutsatser av det som står i källan, men i allmänhet inte av det som inte står i den. Om till exempel en jordebok från medeltiden meddelar att en viss gård gav i ränta en viss mängd spannmål, är detta inte nödvändigtvis ett uttryck för att den inte gav något annat i ränta samtidigt. Förhållandet kan vara underförstått i enlighet med gällande praxis. När en jordebok från nya tidens början sedan visar oss samma spannmålsränta plus vissa andra räntepersedlar, betyder detta inte med säkerhet att räntan ökats. Utan att undersöka saken närmare kan man inte veta om inte räntan varit den samma hela tiden.

De äldre skiftesformerna

Alla aktade framställningar av de svenska skiftenas historia brukar börja med *hammarskiftet*, som finns omtalat i några av de medeltida landskapslagarna samt i Landslagen, som något gammalt och föråldrat. Detta har medfört att det blivit svårt att finna konkreta exempel på hur ett hammarskifte sett ut i levande livet. I det längsta har därför alla förklaringar av hammarskiftet vilat på rent dialektiska funderingar i anslutning till de magra upplysningarna i lagtexterna. Det är endast karaktéristiskt att just dessa svårtolkade rader blivit några av de mest kommenterade, och de olika teorierna om hammarskiftet har blivit legio. Felet med dem alla är att de inte vilar och inte kan vila på någon direkt iakttagelse av ett konkret hammarskifte.

Till för kort tid sedan kan diskussionen inte sägas ha gett något annat säkert resultat än att hammarskiftet varit äldre och ålderdomligare än de historiskt bekanta skif-

tesformerna. På senaste tiden har ett par förklaringsförsök trängt den konkreta verkligheten något närmare. Man har dragit fram exempel från 1500-talets Småland, där slutna intagor av jord kallats för "hammarland", och dragit slutsatsen att hammarskiftet inneburit en indelning i sådana blockformiga ägor, som var enskild egendom och inte underkastades ett samfällt byskifte. Man har dessutom dragit fram uppgifter från 1500-talet om hur ordet hammarskifte vid den tiden översattes till finska, när man översatte Landslagen. Genom dessa bidrag har diskussionen om hammarskiftet visserligen fått en långt mer realistisk prägel än den hade förut. Men bidragen lider i alla fall av en svaghet. De bygger på källmaterial från 1500-talet, under det att lagtexternas notiser, som betecknade hammarskiftet som föråldrat, härrör senast från 1200-talet eller tiden omkring 1300. Det är tyvärr inte alldeles säkert att man menade det samma med ordet på 1500-talet som på 1200-talet. Både lagöversättningen till finska och exemplen på "hammarland" i Småland *kan* innebära en terminologi som är historiskt skild från det gamla hammarskiftet, av vilket man kanske inte hade några direkta erfarenheter vid denna sena tid. Teorien om hammarskiftet som en oregelbunden anordning av blockformiga enskilda ägor har inte kunnat bli mer än en god hypotes. Som sådan får den prövas vidare, var gång vi från annat håll kan få veta något nytt om jordens indelning och egendomsförhållandena under den avlägsna tid som ligger bortom de historiskt kända skiftena.

Värt att beakta är dock att avsevärda delar av vårt land även i historisk tid haft regellösa tegskiften, med alltigenom individuell utformning och disposition av varje jordbit. Den från Västergötland bekanta frasen "var vet teg sin", som innebar att varje jordbit var en självständig enhet att hålla reda på, motsvarar vad som var regel i Västergötland. Det oftast publicerade exemplet på äldre "tegskifte" är eget nog just från Västergötland och visar ett sådant regellöst skifte (Bäcks by i Vartofta härad), men missvisande nog inte det äldsta kända skiftet i den byn. Liknande regellösa tegskiften fanns inte bara i Västergötland utan även i andra delar av västra Sverige, i Dalarna och Norrland. I de östra landskapen i södra och mellersta Sverige är sådana regellösa skiften sällsynta. Om det verkligen är dessa gamla oregelbundna tegskiften som avses med termen "hammarskifte", så har de i regel ersatts med solskiftet.

De svenska medeltidslagarna ersätter hammarskiftet eller fornskiftet - det är inte helt säkert om termerna avser samma sak - med något som kallas *solskifte* eller *laga läge*. Solskiftet innebar en strängt formell reglering av jordens disposition i en by. Varje hemman eller skifteslott fick sig åsatt ett relativtal, en byamålssiffra, med ledning av vilken den tilldelades så mycket i alla byns ägor som svarade mot byamålets andel av hela byamålssumman i byn. Det spelade ingen avgörande roll vad byamålet kallades - om det uttrycktes i längdmått, i termer av arrenderänta hämtade från penningssystemet eller spannmålsmättet, eller på något annat sätt. I regel fanns byamålet nedlagt i tomten, som ett längdmått, som kunde vara identiskt med byamålet eller med dess geometriska representation, men som också kunde vara en multipel eller bråkdel därav. Sedan delades åkerjorden efter byamålet, på så sätt att i varje åkerstycke som delades, fick var och en åkertegar av en bredd som svarade mot hans andel av byamålet. Termen solskifte kommer därav att när man indelade ett åkerfält i tegar, följde man samma ordningsföljd delägarna emellan som i tomten: den som hade sin tomt närmast "solen", det vill säga längst åt öster eller söder, fick också den teg i åkern som låg längst åt samma håll, och så vidare. Denna dubbla anknytning mellan tomten och återtegen är det som ligger bakom uttrycket "tomt är tegs moder". I den mån som man även delade upp ängen och andra ägoslag, skedde det efter samma abstrakta princip

som i fråga om åkern. I den mån man inte delade dem, utan brukade dem samfällt i oskiftat skick, skulle även detta gemensamma brukande ta hänsyn till byamålet. Det är så det kommer sig att vi i medeltida urkunder kan få se uttryck som till exempel så och så många alnar i en kvarn eller ett fiskevatten. Det betydde inte att kvarnen eller fiskevattnet var geometriskt uppdelade, utan endast att utnyttjandet av dem tillkom vederbörande med så stor andel som han hade andel i byamålet. Vad detta i praktiken vill säga, kan vi i regel inte få veta ur de medeltida aktstyckena, eftersom dessa i regel berättar endast hur stor den andel var som såldes, förpantades, arrenderades ut eller var föremål för tvist, men inte hur stor helheten var. Det visste samtiden ändå, och behövde därför inte skriva upp det. För oss är därför kombinationen med senare tiders källor, inte minst kartorna, en ovärderlig hjälp för att få reda på medeltidens realiteter.

En gammal forskare som under hela sitt liv hade sysslat med medeltidens jordfrågor vid sidan av annat vetenskapligt arbete, frågade mig en gång om det här med solskiftet var något som verkligen existerat och inte bara var ett ord utan betydelse, som råkat få plats i medeltidslagarna utan att vinna praktisk tillämpning. Hans tvivel var av det sunda slaget. Även tidigare har man mången gång stått undrande inför solskiftets abstrakta system. En ung man på 1600-talet, som hade fått lantmäteriutbildning i Holland och skulle försöka omsätta sin nyvunna visdom vid ett skifte i Västmanland, tvingades medge att »det ordet solskifte förstod jag mig inte mycket på». Från själva medeltiden finns utanför landskapslagarna inte så mycket material som beskriver solskiftena in concreto. En del mestadels sena diplom talar om skifteslotter »närmast solen» eller dylikt. Något utförligare är ett par bevarade medeltida solskiftesinstrument, ett från Södermanland och ett från Östergötland. De står visserligen i överensstämmelse med lagföreskrifterna, men är onekligen lite enstaka. De medeltida källorna visar oss systemet, men inte dess generella tillämpning och betydelse.

Det är här det rika materialet av gamla lantmäterikartor kommer oss till hjälp. De äldsta av dem ritat visserligen i regel inte ut skiftet i de solskiftade byarna. Men de gör det i de byar där det inte fanns solskifte eller byamål. Byamålets praktiska betydelse i de solskiftade byarna kommer alltså fram däri att det inte blir strängt nödvändigt att rita upp alla de små parcellerna, när man ändå genom byamålet känner jordens fördelning mellan delägarna. Redan från 1600-talets mitt finns det dock en del koncept till kartor, som visar solskiftet utritat i alla detaljer. De flesta och vackraste exemplen på detta har jag sett i lantmäterikontoret i Uppsala. Skattningskartorna från 1600-talets slut och 1700-talets början återger ofta skiftet i detalj, så att man kan studera den verkliga tegfördelningen. Frågan om solskiftets realitet kan besvaras bestämt jakande.

Men därmed har vi inte besvarat frågan om hur stor solskiftets betydelse var i det medeltida samhället. Solskiftet var nämligen ett levande institut även under nya tiden, trots den unge 1600-talslantmätarens förbryllade attityd. Så sent som omkring 1750, då storskiftet redan börjat, finner man enstaka exempel i kartmaterialet på nytt solskifte i en by. På 1670-talet skrevs ett par handledningar i hur man skulle gå till väga härvidlag; mest känd är Peder Nilson Raams »Örtugadelobok», så kallad emedan det gängse byamålet i landskapen kring Mälaren uttrycktes i örtugland. I kartmaterialet från 1700-talets första år finns inte så få akter med »örtugadelningar». Hur långt detta solskiftande omkring 1700 var en modenyck, omhuldad av lantmätarna och understödd av myndigheterna för att bringa bättre reda i beskattningen, eller hur

långt det var ett uttryck för böndernas egna önskningsar, det vet vi inte, och det vore värt att undersöka närmare. Kanske har vi att häri se en föregångare till den rationaliserande tidsströmning som Faggots storskiftesideer senare ger uttryck åt? Det står i alla fall fast att visst inte alla kartornas solskiften är från medeltiden. När vi håller samman detta med vad jag tidigare sagt om att ett par solskiftesinstrument finns bevarade från senmedeltiden, så är det tydligt att det bestånd av solskiften som vi känner från kartmaterialet, har uppstått successivt under hela den tid som förflutit från solskiftets första införande och fram till kartornas egen tid. Under medeltiden kan det inte förutsättas att solskiftet var enhetligt och formriktigt genomfört över allt i de landskap från vilka det är känt genom lagar, dokument och kartor.

Vad som fanns på varje särskild plats innan man solskiftade byn, vet vi alltså i regel inte. Södermannalagen omtalar på ett ställe det fallet, att en by som inte är lagd i örtugland, i stället ”ligger i fjällår”, vilket tycks betyda att alla byns åkrar var enskilda intagor utan gemensamt tegskifte. Sådant finns under nya tiden enstaka gånger belagt även i Mälardalen, alltså även i trakter där solskiftet vid den tiden var regeln. Dessutom är det obestridligt att många av de solskiften som fanns var oregelbundna. Denna oregelbundenhet kan naturligtvis ha uppkommit efter hand, genom att ett en gång välordnat skifte råkade i oreda. Men så kan vi inte utan vidare förutsätta att det alltid gått till. Möjligheten står öppen att en del oregelbundenheter är ursprungliga och företer rester av äldre system.

Denna möjlighet illustreras särskilt tydligt av det danska materialet, till exempel i Skåne. Där fanns det dels ett mycket gammalt skiftessystem som kallas *bolskifte*, och som innebar att byn indelats i ett antal principiellt likvärdiga primära storhemman eller *bol*, som sedan efter delning alltid höll ihop i åker och äng, så att man alltid kunde säga om en skifteslott att den tillhörde det eller det bolet. Senare inkom solskiftet och trängde delvis undan bolskiftet. Detta är den bild av sakernas tillstånd som man får av medeltida källor. Men kartmaterialet visar att endast förhållandevis sällan har en av de två huvudformerna för skifte satt sin prägel på hela byns territorium. Ofta är en del av byn skiftad efter ett system, till exempel bolskifte, medan andra delar av den skiftats på annat sätt, som kan vara solskifte, men som också kan vara ett tegskifte efter något friare system. Verklighetens bild är alltså långt mer varierande och sammansatt än lagtexternas.

De svenska byarna var i regel av en långt mindre storleksordning än de danska, och erbjöd alltså inte lika stora möjligheter till variation inom samma bys territorium. Men möjligheten att här och där finna blandformer i skiftet blir inte mindre intressant för det. Nyare forskning visar till exempel att olika delar av samma bys territorium kan ha uppmätts med olika mätstång, och de olika kronologiska skikten träder då tydligt fram efter siffermässig analys. En fråga att ta fasta på är, om solskiftet i äldre tid genomfördes mest regelsträngt i de byar som dominerades av storgodsägare eller i dem där skattebönderna ägde den mesta jorden. De båda medeltida solskiftesinstrument som är kända, tycks båda ge vid handen att det är en kyrklig jordägare som begärt skiftet. Skulle en sådan klassbunden tendens kunna spåras i skiftesförhållandena, får vi en viktig anledning att inskränka vår uppfattning av solskiftets generella betydelse under medeltiden.

Det kan inte råda något tvivel om att skiftesförhållandena hänger nära samman med de villkor under vilka folk rådde om sin jord. I modern tid visar storskiftets och enskiftets (senare laga skiftets) historia ett samband med den ändrade ställning som bondejorden kom att inta under loppet av 1700- och 1800-talen. Att det oftast är

stånds personer som tar initiativet för sina jordlotter räkning, hör endast med i bilden av den kommersialisering jorden underkastades och som krävde en bättre mobilisering av det fasta kapitalet. Att även de medeltida skiftena haft ett samband med jordegendomsförhållandena och med de jordetal dessa betjänade sig av, är sannolikt men kan ännu inte ledas i bevis. En skiss av de äldre svenska jordetalens historia skall bilda bakgrunden till ett försök att teckna jordegendomsbegreppets utveckling.

Jordetalen

På Europas kontinent behärskas den medeltida jordindelningen av två principer, som åtminstone skenbart konkurrerar med varandra. Den ena är ytmätningen: man talar om jordens omfattning enligt något ytmått, till exempel plogland, en storhet som fanns nästan över allt, men vars innebörd varierade avsevärt från en trakt till en annan. Den andra principen är hemmansprincipen: man talade om att här föreligger ett helt bol ett halvt bol, eller dylikt. Bol heter i medeltida texter regelmässigt *mansus*, och en av de mest centrala frågorna i europeisk agrarhistoria är därför ”mansusfrågan”. En gammal formel anger att en mansus var *terra unius familiae*, en familjs jord, och detta har ansetts tyda på att en mansus var den till storleken växlande äga, som i varje särskild trakt ansågs utgöra en normal bondgård. Vad som menades med en familj, är dock inte riktigt klart. Kanske var det en ”storfamilj”, en hel släkt, eftersom en hel mansus i England och Danmark var en ganska stor gård, även efter moderna begrepp.

Diskussionen kring mansusfrågan rör dels mansus-begreppets ursprung, delas bolets egenskaper. Bägge frågorna hänger intimt samman. En tolkning gör gällande att en mansus helt vagt var en från början odelbar familjebesittning, vars storlek växlade med de äldre egendomsförhållandena och modifierades genom senare nyodling; ursprunget är då att söka på den äldre arvsrättens område. En annan tolkning fäster sig vid att bolen i vissa trakter och vid vissa tidpunkter förefaller att ha varit av enhetlig storlek, och att andra storlekar framför allt uppkommit genom klyvning, varvid smådelarna ibland också kunde kallas mansus. Normalbolet skulle alltså från början ha varit en summa av jord, ett visst antal plogland, och är i så fall främst att uppfatta som en fiskal enhet, ett jordetal för beräkning av skatt eller arrenderänta. Om detta är riktigt, måste även bolets ursprung vara ett helt annat; det har då en gång varit ett led i ett genomtänkt katastersystem, och möjligheten visar sig, som jag redan antytt i föregående kapitel, att den antika katastern i viss omfattning överlevat långt ner i medeltiden.

Går vi till svensk medeltid, finner vi likaledes en motsättning mellan beräkning i ytmått och beräkning i hemmansenheter och byamål. De båda senare grunderna är inte i sig själva identiska, men de kom ofta att kopplas ihop. Räkning i ytmått är från senmedeltiden och 1500-talet främst känd från Norrland och Dalarna, men även i sydligare landskap förekommer fall då jord bestämts i något slags ytmått, framför allt i relation till utsädet (spannasäde, spannländ). Nyare forskningar i det äldre kartmaterialet tyder på att det i tidig medeltid även hos oss funnits en ploglandsberäkning, analog med den kontinentala.

Under den del av vår medeltid då det finns källor i större mängd, hör man i södra och mellersta Sverige mest talas om vissa jordetal av mansus-karaktär, som samtidigt fungerade som byamål i de solskiftade byarna, vilket komplicerar diskussionen

kring dem. *Attungen* är på 1200-talet sparsamt belagd i de flesta svenska landskap, men är därefter huvudsakligen inskränkt till Östgötalagens område, det vill säga Östergötland, Öland samt norra och östra Småland. Den var byamål, men tycks samtidigt ha ägt viss bestämd ytvidd, samt betalat en häremot svarande bestämd normalavrad (arrende). Så länge man endast höll sig till medeltida källor kunde problemen kring attungen synas relativt enkla. Några uppgifter i landskapslagarna och ett litet antal brev och jordeboksnotiser från medeltiden ansågs vara nog för att man skulle kunna säga att attungen var åttendedelen av en by, eller åttendedelen av en hamna (ledningens minsta distrikt, se nästa kapitel). Eftersom hamnorna ansetts bestå av vissa bestämda byar, eller kanske i regel en enda by med den sekundära bebyggelse som eventuellt omgav den, har det ännu relativt sent ansetts kunna sägas, att diskussionen utmynnat i ett både-och: jordetalet attung skulle vara tillfredsställande förklarar som en åttendedel av både byn och hamnan.

Redan ett relativt ytligt beaktande av jordeboks- och kartmaterial från nya tiden ledde i början av detta århundrade till att diskussionen råkade ut för motsättningar som tycktes olösliga. Man stannade inför den föga rimliga hypotesen att alla byar från början varit ungefär lika stora. En närmare undersökning, som dragit in material från nya tiden på ett mer systematiskt sätt, har kunnat ådagalägga vissa grundläggande fakta. Attungen har varit en åttendedel av många byar, men långt ifrån av alla. De större innehöll regelmässigt tolv eller sexton, de minsta endast fyra. Det förekommer även exempel med udda antal, men hur de uppkommit är inte lätt att avgöra. Enstaka hemman har kunnat vara åsatta låga attungstal. I byarna var attungen regelmässigt byamål, på så sätt att mot en attung i en by svarade ett visst antal alnar, stänger, ”orf” eller annat längdmått i byns byamål. Ibland förefaller dock attungstallet och byamålet att vara oberoende av varandra. Liksom i fråga om solskiftet vill det förefalla som om byamålen vore mest invecklade och oregelbundna i trakter som är gammal kulturbygd och där attungen spelat den största rollen, medan strängt regelbundna ”stängfall” på 16 stänger är vanligast i trakter som inte blivit bebyggda förrän under senmedeltiden, och i vilka ofta nog enstaka gårdar genom arvdelen blivit byar men först sent, kanske inte förrän under nya tiden. Vidare har det visat sig, att trots att attungen naturligtvis hunnit differentieras en hel del från 1100- eller 1200-talen till 1500- och 1600-talen, så kan man ännu urskilja vad som motsvarar dess ursprungliga normalstorlek, åtminstone på slättbygden i västra Östergötland. Attungen har varit en liten äga, bara 10-12 tunnland, vilket på tvärsäde betyder 5-6 tunnors årligt utsäde. Under senmedeltiden var det mycket riktigt ganska vanligt att en landbo under ett kloster eller en herreman hade $1\frac{1}{2}$ à 2 attungar att bruka. Vissa uppgifter från tidigare medeltid föreföll att tyda på en flerdubbelt större ytvidd, men något sådant har i många fall aldrig kunnat få plats inom byarnas begränsade territorium; de geografiska realiteterna motsäger bestämt att attungen skulle varit en stor äga. De nämnda tidiga uppgifterna förefaller därför att tala om skörden i stället för utsädet. Den funna normalstorleken hos en attung motsvarar tämligen nära storleken hos en otting i Danmark; denna var åttendedelen av ett danskt bol. Det förefaller alltså som om attungen i Sverige också varit åttendedelen av ett bol, ehuru detta bol ej fått så stor användning i våra små byar.

Vad jag nyss nämnt om att nyare forskning spårat ploglandsberäkning i det äldsta kartmaterialets tegskiftessystem, är naturligtvis intressant för en förklaring av attungen, eftersom det nu synes begripligt hur ett jordetal från vår högmedeltid kunnat ha en normalstorlek: liksom man iakttagit på sina håll på kontinenten, tycks även

hos oss mansusenheterna ha sammansatts som (i princip) summan av visst jordetal. Fullt ut lika intressant blir detta vid ett försök att beskriva och förklara det jordetal som under nästan hela vår medeltid dominerar i landskapen kring Mälaren och Hjälmaran: *Marklandet*. Även diskussionen om detta har länge rört sig huvudsakligen med ett litet antal källor från medeltiden. På grundval av dessa har man kunnat göra gällande att marklandet vore en motsvarighet till någon av de båda markvärderingar som tillämpades i Danmark, antingen den äldre guldvärderingen eller den yngre skyldtaxationen. Båda möjligheterna kan inte vara riktiga samtidigt, eftersom guldvärderingens och skyldtaxationens enheter var av helt olika storleksordning. På samma sätt förhåller det sig med de utläggningar som till för kort tid sedan förekom om marklandsindelningens ursprungliga uppgift: att vara ett skattetal, en norm för avraden eller en norm för jordpriset vid bördslösen. Alla tolkningarna vilade på ett litet antal källställen som dialektiskt pressades så långt det syntes möjligt, men utan att underbyggas med så mycket konkret material som behövdes för ens en god hypotes. Hade vi bara de källor denna äldre diskussion rört sig med, skulle hela diskussionen rätteligen fått ges upp, eftersom ingen av de framkomna meningarna var tillräckligt underbyggd.

En empirisk analys, utförd på grundval av medeltidens jordeböcker och dokument samt nya tidens jordeböcker och 1600-talets lantmäterikartor, visar marklandet framför allt som en benämning på byamålet. Dettas smådelar betecknades som markland, öresland, örtugland, eventuellt även penningland. Vidare har en viss normalstorlek varit för handen, som grovt taget har svarat mot attungens dubbla omfång i Östergötland. De äldsta medeltida jordeböckerna i Uppland och Södermanland visar en bestämd normalavrad av marklandsindelad jord. Denna normalavrad upplöses och differentieras i bägge landskapen kort efter de äldsta jordeböckernas tid, men detta sker inte samtidigt i bägge landskapen eller ens i deras olika delar. Det tycks som om man började skriva upp avradsbeloppen just när de började differentieras och alltså inte längre var en självklar funktion av jordetalet. Däremot tycks rollen som skattetal i äldre tid ha varit en sekundär funktion hos marklandet, och i en del områden fick det aldrig någon betydelse för beskattningen, trots att dess användning för att reglera skatterna blev allt större under loppet av 1500-talet. Den medeltida beskattningen har av allt att döma inte utnyttjat marklandets fingradering i öresland, örtugland och penningland, utan endast i vissa fall helt allmänt byggt på den förmögensuppskattning som marklandstalet uttryckte.

Betecknande för diskussionen kring marklandet är att man ansett sig kunna karakterisera det som en "jordenhet" eller ett "jordemantal". Dessa uttryck betyder ju allt eller ingenting. Ordet "mantal", som vi strax skall återkomma till, är i sig självt för diffust för att kunna förklara en företeelse av annan karaktär än det senare "mantalet". Däremot är det intressant att vissa på sista tiden framdragna uppgifter pekar i den riktningen, att ett örtugland från början varit identiskt med ett visst ytmått (plogland eller spannland - areal- eller utsädesbestämning). I så fall har marklandet från början varit 24 sådana enheter, liksom attungen troligen varit 12 av samma slag från början. Attungen i östra Götaland och marklandet i Svealand ter sig för en empirisk undersökning närmast som två varianter av samma system, med huvudsakligen olika nomenklatur. Bakom dem skyntar den ena, distinktare av teorierna om den europeiska "mansusfrågan": bolet som ett normalhemman, summan av visst antal plogland.

Trots att vissa centrala begrepp i fråga om marklandet numera kan anses vara klarlagda, återstår mycket att undersöka i detta invecklade frågekomplex. Det återstår att empiriskt undersöka marklandet i hela dess utbredningsområde. Både Roslagen och Gästrikland erbjuder intressanta specialproblem, och kanske skall även andra områden i Svealand visa upp en särpräglad problematik. En närmare kartläggning av marklandets utbredning i de olika landskapen, och förhållandena i de trakter dit marklandsräkningen aldrig hann fram, skall troligen kasta ljus över åtskilligt. Vi har redan nämnt kontrasten mellan Uppland, där nästan all jord lades i marklandstal under medeltiden, och de andra uppsvenska landskapen, där den yngre bebyggelsen förblev ”olagd”. Marklandsindelningens förhållande till de byar som aldrig fick något solskifte utan ligger ”i fjällar” ännu på lantmäterikartornas tid, är också en sak att ägna uppmärksamhet åt. Slutligen är ansatserna till markvärderingar i vissa delar av södra Sverige under senmedeltiden en egenartad parallell till marklandsräkningen i Mellansverige, som borde granskas närmare.

Ju mer vi kan få veta om jordorättens äldsta historia, desto säkrare grund får vi för att bedöma en rad centrala samhällshistoriska frågor under medeltiden. Både attungens och marklandets uppkomst och deras samband med solskiftet synes antyda att de är förknippade med viktiga förändringar i egendomsrätten till fast egendom. Ett par brev från 1160-talet ger intrycket att man här hade ett system av ”eviga räntor”, på samma sätt som var vanligt på kontinenten vid den tiden. Markvärderingens och över huvud avradsräkningens anknytning till byamålet torde ha gjort möjligt att skifta ut en förut blott ideell andel i en jordegendom, och därmed att ”mobilisera” denna, lösgöra den från ättebandet och tillåta kyrkan att ekonomiskt penetrera landsbygden. I detta sammanhang är det intressant att en donation till kyrkan ofta kunde vara ytterligt liten, till exempel några penningland, vilket i åker räknat skulle motsvara bråkdelar av ett tunnland. Detta är ju ofta bara smulor från rikedomens bord. Det var kanske bara den andel som blev över, när man fick rent räknemässigt svårt att dela lika mellan flera arvingar. Kyrkan kunde emellertid göra dessa smådelar nyttiga genom att energiskt byta fram och tillbaka och på så sätt förena småbitarna till solidare helheter. Förhållandet mellan jordetalets utformning, skiftet och egendomsförhållandena bör också kunna bli föremål för givande studier: är det skattehemman, landbojord eller gamla herresäten eller brytegårdar som visar upp den mest regelbundna strukturen? Ett rikt arbetsfält väntar på den som vill göra sig mödan att penetrera de lokala agrarhistoriska källorna.

Med dessa medeltida jordetal har man ibland jämställt *settingen*, som är känd från 1400- och 1500-talen. Men *settingen* var inte något jordetal, bara en benämning på den fullsuttna bonde som betalade sjättedelen av den skatt som skulle betalas av en *gård*, en betalningsgrupp som hade störst betydelse under 1400-talet. I vissa trakter av Västergötland kunde gruppen bestå av åtta bönder, och dessa kallades då ”ottingar”, vilket alltså inte har något att göra med den gamla attungen. På en del håll har *settingen* alltid varit identisk med ett visst hemman, och de smärre hemmanen har räknats som halva *settingar*. I andra fall har man gjort vissa kombinationer med jordetalen, så att en bonde som inte räckte till en hel *setting* fick ”till hjälp” jord som tillhörde någon annan; hade han mycket mer än som behövdes till en hel *setting*, kunde det lämnas ”till hjälp” åt någon annan. Men alla dessa kombinationer gjorde inte *settingen* till ett jordetal.

När de gamla jordetalen förföll under senmedeltiden, hade man i södra och mellersta Sverige ingenting att sätta i stället, samtidigt som norrlänningarna behöll och

utvecklade sin arealmättningskonst, till vilken vi strax skall återkomma. Beskattningen hade på det hela taget gått efter bönder och hemman, inte så noga efter förmögenhet, medeltiden igenom. När man under 1400-talet skulle reglera en skatt som uppstod ur det gamla gästningsbesväret, *fodringen* eller skyldigheten att utfodra visst antal hästar åt överheten, så skedde det därför ”efter mantal”. Tidigt började man räkna några av de fattigaste bönderna som endast ”halva bönder”. Eftersom visst belopp i fodring utgick även av frälsets bönder, fick man längder även över dem, med uppgift om vilka som var hela och halva. I brist på precisare uttryck blev ”mantalet”, antalet ”hela bönder”, det bekvämaste uttrycket för vad som fanns av skatteunderlag i en trakt. Under 1600-talet började mantalet differentieras ytterligare, först genom att man skattlade torp och nybyggen och därvid åsatte dem $\frac{1}{4}$ eller $\frac{1}{8}$ mantal, men senare även genom *förmedling*. Under det tidigare 1600-talet kom en rad nya skatter, *mantalsräntan*, att vila på mantalet. En del hela mantal visade sig för svaga för att betala allt detta utom den gamla skatten. Utvägen bestod då i att sänka mantalsciffran för dem, vilket kallades för att ”mantalet förmedlades”. I slutet av 1600-talet kunde mantalet förmedlas ännu mer, och ibland kunde man därvid ordna så att det nya mantalsbråket för alla hemman i en by blev tal som stod i direkt proportion till deras byamålstal. Mantalet, som varit ett uttryck för antalet hemman, kunde på så sätt bli identiskt med byamålet. När en enstaka gård delades och blev till en liten by, kunde man åsätta de nya gårdarna mantalsbråk som byamål. ”Mantalsbråket” kunde ibland bli en stor och invecklad siffra. Vad som menas med ett ”mantal” i olika trakter kan man därför inte utan vidare tala om bara med en abstrakt formel. Mantalets olika utveckling gör att dess innebörd kan vara rätt olika. Oavsett att besuttenhetsbegreppen växlat från början i olika landsändar, så har även senare nyodling försiggått på ett ojämnt sätt. Minst av allt är mantalet ett generellt jordmått, men lokalt kan det ibland visa en viss likformighet, framkallad genom de systematiska förmedlingarna i slutet av 1600-talet.

I Dalarna och Norrland gick utvecklingen en särskild väg. Där hade man ingen fodringsskatt, och den jordmättningskonst som fanns inbjöd till att fota beskattningen på denna. I stället för det sydligare mantalet fick man ett ”gärdemantal”, som ingenting annat var än en viss summa av arealenheter, alltså ett verkligt jordetal. I gengäld var det vanligt att ett hemman inte var något helt gärdemantal utan en ofta rätt udda bråkdelen av ett sådant.

Hela denna successiva förskjutning och regionala differentiering i mantalsbegreppet är tillgänglig för kunskap i modern tid, emedan den försiggått i fullt historiskt dagsljus och belyses av rikligt flödande källor. Om vi jämför de medeltida jordetalen härmed, framstår det fullt klart hur oberättigat det varit att vilja ge en kortfattad och schematisk förklaring av dem och grunda denna på ett litet fåtal källor som inte på långa håll täcker hela problematiken. Kamerala termer kan inte tolkas efter den lexikaliska betydelse de vid första påseende förefaller att ha eller efter deras uppträdande i vissa begränsade sammanhang. Endast en djupgående empirisk undersökning är god nog. Kan en sådan inte genomföras, gör vi bäst i att inte ha någon åsikt alls om problemet.

Gamla och nya jordegendomsbegrepp

För att belysa de omsvängningar begreppet jordegendom har undergått, är man inte tvungen att diskutera osäkra och omtvistade teorier om egendomen i förhistorisk tid. För att förklara principfrågorna räcker det med att ta fram några huvudpunkter i en väl känd utveckling i Europa från antiken till nutiden.

Oavsett vad som hände i arkaisk grekisk eller tidig romersk tid, så är det ett väl belagt faktum att den klassiska romerska rättens egendomsbegrepp, sådant det traderas till oss i både högantikens och senantikens källor, var i högsta grad individualistiskt. Dess huvudsyfte var att så långt som möjligt slå vakt om den enskilde jordägarens oavhängighet från omvärlden. Jorden var ett ting, som man köpte och sålde efter sin önskan, utan några hänsyn till släkten och utan att ta annat än mycket elementära hänsyn till grannarna eller det allmänna. Visserligen behövdes det något mer påkostade ceremonier för att avyttra jord än lösöre, vilket antagligen är en relik av en föga känd tidig-romersk fas i egendomsrättens utveckling. Men det var ändå, från formell synpunkt, påfallande lätt att bli ägare till jord eller göra sig av med den, och ägarens makt över jorden var så vitt möjligt lika oinskränkt som hans makt över en slav eller en oxe.

Mot detta klassiska romerska egendomsbegrepp kontrasterar förhållandena i den europeiska medeltiden, där man kan urskilja två utvecklingslinjer, som kan kallas den bysantinska och den feodala. Övergången till dem bägge förmedlades genom Diocletianus' reformer omkring år 300. I samband med en skattereform bestämdes att envar som brukade jord, även om denna tillhörde andra och han alltså var *colonus* (arrendator) hade rätt att sitta odriven kvar med ärftlig besittningsrätt till jorden, så länge han med sitt arbete säkerställde skattens betalning. Ägarens dispositionsrätt var därmed urholkad och egendomsrätten hade berövats ett av sina mest utmärkande rekvisit. Denna klyvnad skulle längre fram betecknas som delad äganderätt.

Från denna diocletianska statut går linjen klar till den bysantinska jordrätten, vars grundprincip kan sägas vara att jorden tillhör den som betalar skatt för den. Det program för bondesoldatkolonisation som igångsattes under kejsarna av den herakleiska dynastin på 600-talet, tycks ha bragt principen till seger. Trots den feodalisering som längre fram träffade det bysantinska samhället, tycks den äldre bysantinska principen ha spelat en roll för samhällsutvecklingen i Östeuropa, inte minst i Ryssland.

Den diocletianska reformen torde i annan form ha fortlevat i de riken som tog arv efter det västromerska riket. Senantikens ärftliga kolonat, som även innefattade en form av livegenskap ("träldom under jorden, inte under en människa") ligger ytterst till grund för den franska livegenskapen under medeltiden, som även tycks ha innefattat en ärftlig besittningsrätt till den jord som kolonen brukade åt sin herre. Under senmedeltiden är denna ärftliga besittningsrätt hos bönderna otvetydigt för handen. Bönderna fogades in i den feodala rangskalan som dess nedersta led, och en stor del av deras prestationer formulerades som vasallens feodala avgifter till sin länsherre, samtidigt som nya feodala bördor lagrades ovanpå de gamla, till sitt ursprung icke-feodala grundräntorna. Även i länder där bönderna inte direkt betraktades som en sorts vasaller, såsom i England och delar av Tyskland, ger ändå högmedeltidens feodala rätt inte så mycket utrymme åt den abstrakta tanken på en speciell person som äger jorden. Bonden presterar räntor och tjänstbarheter åt sin grundherre, antingen han nu betecknas som dennes vasall eller inte. Grundherren i sin tur betalar ränta eller gör tjänst åt sin länsherre, av vilken han mottagit godset som *beneficium*. Även

om hans släkt egentligen rått om godset sedan folkvandringstiden eller antiken, blev det genom feodaliseringen inte längre hans egendom utan ett län, som han innehade av sin länsherre på de vanliga länsrättsliga villkoren. Länsherren i sin tur kunde vara en greve eller en hertig, och då hade han regelmässigt en länsherre över sig, åtminstone till namnet. Den feodala rangordningen komplicerades ofta. En kyrklig dignitär hade kanske vissa räntor eller tjänstbarheter att uppbära av samma territorium, där riddarens bönder arbetade ihop räntor åt denne. Genom den feodala rättsordningens alltmer invecklade byggnad kunde med tiden olika egentligen sidoställda led i samhället i det ena eller andra konkreta fallet bli länsrättsligt underordnade varandra, genom att den ena kommit i besittning av rätten att uppbära en prestation som det ankom på den andra att fullgöra. Under sådana förhållanden var det ofta en både olöslig och meningslös fråga, vem som egentligen ägde *jorden*. De olika myndigheter som skulle bära upp räntor och tjänstbarheter, höll reda på dessa, men inte alltid av vilken jord de ut gick. Ibland var en person ansvarig för prestationer med all sin egendom som säkerhet. Även om man höll reda på att prestationerna utgick med anledning av den eller den jordbiten, kunde man inte därför säga att man ägde denna. Högmedeltidens dokument räknar därför också långt oftare med räntor än med jord. Den ende som hade ett entydigt förhållande till jorden var den som brukade den.

Ur denna komplicerade situation lösgjorde sig småningom åter ett egendomsbegrepp som har större likhet med antikens och den moderna tidens. I Frankrike och kringliggande kontinentala länder ledde den senmedeltida utvecklingen till att böndernas ärftliga besittningsrätt alltmer stadgades som en form av egendomsrätt. De feodala bördorna blev mer och mer ett slags räntebärande in-teckningar, som till sist ströks genom franska revolutionen. I England och östra Tyskland fick däremot herremännen övertaget, och egendomsrätten koncentrerades i deras händer som storgodsägare.

Kanske mest i de latinska länderna, men indirekt över allt, kom det under nya tiden allt intensivare studiet av romersk rätt att gynna och understryka denna dragning mot ett individualistiskt egendomsbegrepp. Den segrande strömningen i franska revolutionen var det liberala borgerskapet med dess krav på näringsfrihet, och för detta var romarrätten ett utmärkt instrument, inte minst i jordfrågan. Genom Code Civil bragtes åter den romerska rättens egendomsbegrepp till seger i en rad länder och blev dominerande för 1800-talets uppfattning.

Det är en utbredd mening att mot detta romerska, individualistiska egendomsbegrepp skulle stå ett germanskt, som präglas av mer hänsyn till slakten och till bondgården själv som en odelbar enhet. I verkligheten är detta knappast specifikt germanskt. Riktigare är nog att säga att mot det romarrättsliga egendomsbegreppet står en medeltida egendomsrätt, i vilken ingår element av gammal släktsolidaritet och av en naturlig bondereaktion mot de förödande verkningarna av extrem jorddelning. Detta tar sig uttryck i sådant som regler om att en gård hålles samman odelad genom exklusiv arvsrätt av något slag. Till ett sådant resultat har säkerligen också mången gång medverkat fiskala hänsyn, såsom i Sverige på 1400-talet. Element av så kallad germansk egendomsrätt har varit levande i delar av både Frankrike, Spanien och Portugal fram till 1800-talet, liksom i flera av balkanländerna.

I modern tid kan man åter iaktta en viss omsvängning i egendomsbegreppet. Den extrema liberalismen tycks ha sett sina bästa dagar, hänsynet till allmänt väl gör sig allt starkare gällande. Även om man bortser från den egendomsrätt som råder i Sov-

jetunionen (och kanske även i andra kommunistiska länder), enligt vilken samhället som helhet är ägare till all jord, medan de som brukar den innehar den till evärdlig besittning, så har ägarens frihet att disponera över sin jord efter önskan blivit allt mer inskränkt även i Västeuropa. Vanhävdslagstiftning, produktionsförelägganden, hinder för icke-jordbrukare att förvärva och rå om jordbruksjord, och ännu mer de moderna jordreformerna med deras expropriation för kolonisationsändamål, allt detta gör den moderna tidens västeuropeiska jordegendomsbegrepp till något som skiljer sig betydligt från 1800-talets. Bakom alla dessa ingripanden skymtar man då och då den naturrättsliga tesen, som på sin tid Rousseau gav röst åt och som blev ett icke oviktigt motiv i franska revolutionen: att ingen egentligen *kan* äga jord på samma sätt som man äger lösöre.

Dessa svängningar i egendomsbegreppet i Europa från antiken till medeltiden, sedan från högmedeltid och senmedeltid till nyare tid, och nu åter den begynnande omsvängningen i modern tid, ger oss ett viktigt grundtema vid utforskandet av jordegendomens öden genom seklerna. Det förefaller som om några av våra äldsta källor, från 1100-talet och tidigt 1200-tal - alltså just europeisk högmedeltid - räknade med "eviga räntor" på samma sätt som den kontinentala högmedeltidens flesta dokument gör. Det är möjligt att där bakom legat ett egendomsrättsligt tillstånd, i vilket var by var en odelad ekonomisk enhet som tillhörde en hel släkt under en hövding, dess huvudman. Om denna tankegång är riktig, måste det ha krävts en verklig sprängkil i systemet för att kyrkan skulle kunna bli jordägare i större omfattning. Det är ganska sannolikt att denna andliga makt, med dess erfarenhet och organisatoriska träning, åvägabragt de förändringar i arvsrätten och skiftessystemet som var nödvändiga för att den själv skulle kunna få jord genom köp eller testamente och sålunda bygga upp en ekonomisk maktposition, oberoende av de jorddrottare som förut styrts ensamma i byarna. En del spår tyder på att tidigare allt bortgivande av jord utanför slakten var olagligt, och det var till en början nödvändigt att räkna Kristus som en av medarvingarna i familjen, för att kyrkan skulle kunna få något. Under 1200-talet, när kyrkodomänen fick sin första kraftiga tillväxt hos oss, pågick på kontinenten redan den ovan omtalade omvandlingen av egendomsrätten i individualiserande riktning. Det är endast naturligt om kyrkomännen använt sig av detta för att underlätta för sig själva att bli jordägare i stor skala i vårt land.

Kyrkans aktion, som gick i tråd med den allmänna högmedeltida utvecklingen, torde alltså ha bidragit till att lösgöra jordegendomen i Sverige från ättförbandet och låta den bli en handelsvara. Ståndssamhällets stelning under senmedeltiden, som för jordens del främst medförde jordnaturernas fixerande, betydde härvidlag en viss regress, som särskilt har låst fast bondejorden och dragit den undan kommersiell cirkulation utanför bondeklassen själv. Inskränkningarna i böndernas rörelsefrihet i fråga om sin fasta egendom hade åtminstone ytligt sett sin grund i fiskala överväganden, och de ledde under 1600-talet ända dithän att man drog paralleller med vad som fanns kvar på kontinenten av medeltida egendomsrätt, och talade om delad äganderätt. 1700-talets liberala strömning och den begynnande upplösningen av ståndssamhället verkade åter i samma riktning som den allmänna europeiska tendensen, jorden blev åter och med tiden ännu mer än under medeltiden en handelsvara, och under 1800-talets lopp utjämnades allt mer skillnaderna mellan jordnaturerna, som med tiden blev fullt likställda. Utan att vi någonsin uttryckligen recipierade romersk rätt, fick vi genom 1700- och 1800-talens liberalism in föreställningar om jordegendomsrätt, som står ganska nära den romerska rättens. Kulmen i denna ut-

veckling var upphävandet av förbudet mot hemmansklyvning, i det att jorddelningen släpptes helt fri 1881.

De senaste årtiondenas utveckling har även hos oss medfört en klar omsvängning, som åter börjat avlägsna oss från det liberala och romerskrättsliga egendomsbegreppet. Jorddelningen är inte längre fullt fri, jordbruksjord får endast köpas av kompetenta jordbrukare, vanhäftsreglerna har under den planlagda folkhushållningen fått ny aktualitet och den nyss inledda framtidsplaneringen av jordbrukets organisation förutsätter djupt gående ingripanden, som mån visserligen så mycket som möjligt vill låta ske ljudlöst och friktionsfritt, utan att enskild rätt direkt trädas för nära, men som ändå inte kan karakteriseras på annat sätt än att det allmänna gör anspråk på att bestämma vad som skall göras med jorden, hos oss lika väl som i de moderna jordreformernas länder.

Denna moderna utveckling har hos oss sina speciella förutsättningar, som det kunde vara skäl att utforska mer än man gjort hittills. Jag syftar inte bara på den vidsträckta förekomsten av allmänningar och kronoskogar som, vilken deras förhistoria än varit, naturligtvis är ett betydelsefullt element i vår jordrättshistoria. Mer än något annat kan man peka på skiftesförhållandenas utveckling såsom en faktor som bidragit till att relativisera jordägarätten i vårt land. Allt sedan medeltiden var situationen den, i de landskap där solskifte genomfördes, att egentligen ingen jord tillhörde gården som sådan, utan denna konstituerades av ett anspråk på viss ideell kvotandel i hela byns eller skifteslagets jord och andra nyttigheter. En gård i en solskiftad by hade rätt till just de tegar som den för tillfället brukade, endast så länge skiftet inte av en eller annan anledning blev klandrat, då det måste rivas upp och ersättas med nytt skifte. Om så skedde, måste delägarna finna sig i att ta emot de delvis andra bitar av byns jord, som föll dem till enligt det nya skiftet. Genom Landslagen blev det åtminstone teoretiskt möjligt att hävda likadana principer över allt i landet. Även i trakter utan ordnat skifte gällde faktiskt liknande regler för nyttjandet av utmarken samt för eventuell utskiftning av oskiftad mark. På denna grund byggde storskiftesförordningarna under 1700-talet, då de föreskrev att under vissa förhållanden omskiftning skulle äga rum för att förenkla tegsystemet och göra det mer rationellt. Ytterst syftade man redan nu till full arrondering, så att varje brukningsenhet skulle samlas i ett enda jordstycke. Sistnämnda syfte nåddes knappast någonsin inom ramen för storskiftet, som tvärt om endast representerar ett enklare och mindre oförnuftigt tegskifte. Men principen, att den enskilde inte i och för sig hade rätt att göra anspråk på just de tegar han händelsevis innehade för tillfället, den drevs igenom i full skala genom storskiftet och förberedde därigenom 1800-talets mer radikala ingripanden genom enskiftet och laga skiftet.

Det har sagts, inte utan skäl, att enskifteslagstiftningen betecknande nog infördes under ett kungligt envælde och att den krävde en diktatur för att kunna genomdrivas. Ingreppet att låta en delägare i ett skifteslag tvinga alla de andra, även mot deras samfälliga vilja, att godta ett nytt skifte, är diktatoriskt nog, eftersom det uteslöt majoriteten från bestämmanderätten. Men detta får inte undanskymma att envar lagstiftning, som lägger makten i händerna på majoriteten att påtvinga en minoritet omskiftning, även den sätter ur spel den individuella äganderätten till vissa bestämda jordstycken. Skillnaden består däri att i ena fallet får majoriteten i byalaget tillfälle att bestämma över minoriteten i en liten samfällighet, byalaget, under det att den riksgiltiga lagstiftning som lägger makten i händerna på envar delägare att fordra skifte, tydligen gör detta för att gagna en större samfällighet, hela landet. Denna art

av ingripanden har i vårt land format om gårdsbeståndet så relativt nyligen, att de nu aktuella ingripandena för jordbrukets yttre rationalisering inte ter sig så revolutionära.

Vad som här sagts visar bland annat att jordegendomen är ett område där viktiga förändringar kan försiggå ljudlöst, genom att grundläggande begrepp efter hand får en annan innebörd. Detta kan tydligen inte utforskas bara genom att man läser innantill i lag och förordning. Endast det levande livets material kan till fullo visa oss innebörden i egendomsrättens olika förskjutningar. Skiftesrättens historia kan utan tvivel göra goda tjänster härvidlag. I övrigt måste alla de juridiska och ekonomiska akterna kring jordegendomen hjälpa till att skapa klarhet kring det agrara samhällets materiella bas, hur den juridiskt disponerades.

I yttre mening är frågan om jordegendomen enklare, men invecklad nog. Vi skall återkomma till den i sjätte kapitlet, i sammanhang med de agrara samhällsklasserna.

Jordrättshistoriens aktualitet

De flesta områden av rättens historia företer i våra dagar ”endast” samma slags intresse som den historiska kunskapen i allmänhet: ”bildningsvärde”. Detta bör naturligtvis vara oss nog i och för sig. Men det förtjänar ändå att nämnas som ett exempel på agrarhistoriens förmåga att fortleva i nuet, att jordrätten är ett av de få områden där rättshistorien inte så sällan blir till direkt nytta för det praktiska juristarbetet. Inte bara i samband med jordbrukets egna affärer, utan kanske ännu mer när en industri eller en stad expanderar över öde mark, händer det av och till, att markens egendomsförhållanden befinnes ha varit dunkla och dåligt dokumenterade sedan länge, och då får man utreda frågan på grundval av ägohandlingar som kan vara flera hundra år gamla. I dylika fall måste handlingarna tolkas efter den rätt som gällde när de skrevs, annars vet man inte vad de avser. Särskilt innebörden i gamla termer måste stå klar för den som vill bygga på dokumentet, men även hela den rättsliga situation som rådde då ägarefrågan senast var klar. Fideikommissrätten, de rester som finns av nyttjanderätter i samfälligheter och vissa servitut för passage över annans mark, det är ytterligare några exempel på fall, då en jordrättslig tvist måste lösas med delvis historiska argument.

I regel rör det sig visserligen här om institut som är stadda på avskrivning, såsom fideikommisset. Till för kort tid sedan var frälseräntorna ett annat exempel på gammal fortlevande jordrätt, men nu torde de alla vara försvunna. Det intressantaste är inte om den historiska kunskapen har den eller den praktiska användbarheten, utan det förhållandet att just jordrätten intar en särställning härvidlag. Dess förflutna är mer levande.

5. KRIGSTJÄNST, BESVÄR OCH SKATTER

Ledungen, det äldsta vi vet om vår historia

Det finns ett gammalt samband mellan krigstjänst och jordegendom, naturligt nog förresten, eftersom jordegendomen var den enda solida förmögenhet som fanns i

outvecklade agrarsamhällen. I kontinentens feodala samhällen är sambandet välkänt genom det växelspel som fanns mellan vasallens tjänsteplikt och de beneficier i form av jordagods som han fick i utbyte. Det är därför ingen tillfällighet att det äldsta mer gripbara bestånd av händelser och förhållanden, som kunnat anknytas till Sveriges historia, *ledungen*, samtidigt ter sig som ett agrarhistoriskt frågekomplex, nästan ännu mer än som ett krigshistoriskt.

När ledungen klart träder fram i källorna från Danmark och Sverige, vilket sker först på 1200-talet, är den visserligen inte egentligen en krigsordning längre, utan snarast eller åtminstone främst en skatteordning. Krigstjänstskyldigheten har börjat övergå till stående skatt. Det är som sådan vi framför allt känner ledungen genom direkta vittnesbörd. Men den träder fram så kort efter att den varit krigstjänst, att denna själv, krigsledungen, ändå tilldrar sig väl så stort intresse som skatteledungen.

Skatteledungen börjar alltså av allt att döma på 1200-talet, och det finns alla skäl att tro att krigsledungen har varit i kraft en stor del av 1100-talet, både i Danmark, Norge och Sverige med de delar av Finland som då hörde dit. Men hur länge krigsledungen funnits, råder det delade meningar om. Många forskare vill anknyta ledungen direkt till den egentliga vikingatidens krigståg, medan andra anser den vara en sent åstadkommen statlig normalisering av traditionerna från vikingatiden, eller rent av betraktar den som en defensiv organisation, avsedd som ett landvärn längs de långa vattengränserna för att skydda rikena mot yttre fiender och sjörövare.

I dessa tvistefrågor finns inte så stora möjligheter att säga sista ordet. Det är mycket möjligt att den svenska insatsen i österled, organiserandet av de nya staterna på rysk botten lika väl som engagemangen i den bysantinske kejsarens krigstjänst, varit så att säga enskild företagsamhet i vikingagenren, privata rövartåg i stor stil. De kan naturligtvis också tänkas vara organiserade av regionala småfurstar, oberoende av varandra och av en ännu obefintlig central svensk kungamakt. Om och när detta slags aktivitet övertagits av kungen i ett mer samlat sveavälde, som antingen centraliserat småkungarnas krigsorganisation eller, med ett modernt uttryck, ”socialiserat” den enskilda vikinganäringen, allt detta ligger i dunkel.

Hur ledungen fungerade och vad den innebar får vi endast delvis besked om ur den tidigare medeltidens källor. Vissa texter i våra landskapslagar talar om utbud till ledungståg, hur styrmän och ”håsätrar” skulle utses. Andra lagrum talar om böter i samband med ledungen, både medan man ännu är kvar i land, därefter sedan man kommit ombord, och till sist när man är ute på öppna sjön, ”utom vård och vaka”, då böterna är strängare. Ännu andra ställen i samma landskapslagar skildrar i stället vad ledungsskatten skulle bestå av och hur den skulle levereras till kungens visthus. Det är tydligt att lagarnas text har tråcklats ihop av beståndsdelar från olika tid. Hur dessa olika kronologiska skikt skall kunna särskiljas från varandra, är inte lätt att säga i detalj innan texterna blivit källkritiskt undersökta. En sådan undersökning måste ta fasta på många olika kriterier över allt i lagarna, försöka bedöma dem i deras helhet och inte isolera just de ställen som handlar om ledungen.

Det framgår i alla fall att ledungen till sjöss organiserades av territoriella enheter som utrustade ett eller visst antal skepp vår, och att dessa enheter hos oss hade visst samband med indelningen i »hundaren» i Svealand och »härad» i Östergötland. Inom hundaret eller inom »skeppslaget» har det funnits små utrustningsgrupper, eventuellt även de avgränsade territoriella smådistrikt, *hamnor* (i Danmark hafner), som skulle utrusta var sin krigare till skeppet. I denna territoriella organisation synes den skeppslagsindelade Roslagen i Uppland, »Boden», ha intagit en särställning. Denna

territoriella organisation har även kommit till användning för ledungsskatten, som ju från början skulle vara en ersättning, en ”avlösningsskatt” för krigsledungen. Följaktligen skulle det kunna hjälpa oss att få veta lite mer om krigsledungen också, om vi noga observerar vad som finns att få veta om skatteledungen.

Men därmed är det också på det hela taget slut med enigheten. Hur stora skeppslagen var, vilket deras generella förhållande var till hundarena och till Roden med dess skeppslag i kustbandet, hur många hamnor det normalt fanns i skeppslagen och hundarena, hur många man som skulle följa med varje skepp, hur mycket folk det följaktligen måste anses ha bott i de olika områdena för att kunna fullgöra den ledungstjänst som systemet förutsatte, allt detta är frågor som det tvistats och fortfarande tvistas mycket om, redan för Svealands del. Går man till östra Götaland, där också något slags ledungsorganisation har förekommit, vet man ännu mindre. Det är osäkert om Östergötlands skärgård intagit en särställning liknande Rodens i Uppland, och ledungsorganisationens förhållande till häradsindelningen ger anledning till många frågor som inte kan besvaras, och så vidare.

Det bästa sättet att få svar på de här frågorna kan tyckas vara att gå till det konkreta materialet. Tyvärr är detta inte så stort och omfattar en rad exempel som kanske inte är representativa för hela området. Ett enda dokument från början av 1300-talet omtalar vilka bönder som hörde till de olika hamnorna i en uppländsk socken, Vendel, och det har alltså blivit möjligt att rekonstruera hamnorna där. Tyvärr företer denna rekonstruerade hamneindelning tecken på att vara defekt. Vidare har Vendel ingått i ett hundare som var ovanligt stort, och det är därför svårt att sammanställa resultaten därifrån med dem från andra hundaren, till exempel dem på den centrala Uppsalaslätten. En enda räkenskap från senare delen av 1300-talet redogör för ledungsskatten i några härad av Södermanland. Den är visserligen regelbunden nog, men ter sig ändå gåtfull när man sammanställer den med vad vi vet ur en del andra källor. En skattebok från början av 1400-talet anger antalet hamnor i ett par härad i Västmanland, men tyvärr är skatteboken bara bevarad i sent utdrag, inte i original, och den som gjorde utdraget kan ha läst fel. Slutligen finns det i handlingar från Gustav Vasas tid uppgifter om hamnor i några områden, som det kunde löna sig att pricka in på kartor. Tyvärr visar det sig att dessa hamnor åtminstone i en del fall är nyss införda. De är inte längre gamla hamnor från ledungstiden utan skattedistrikt eller skattegrupper, som bara har namnet gemensamt med de gamla hamnorna. Förutom i Vendel och några andra områden ur samma gamla hundare, förefaller det som om man kunde rekonstruera hamnorna i Åkerbo härad i Västmanland och Trögd i södra Uppland, samt möjligen i ett härad i Närke. Både Åkerbo och Trögd är onormalt stora hundaren, liksom det gamla Vendels hundare. Alla tre kan ha varit »små land» i gammal tid, och det är därför vanskligt att utsträcka slutsatserna från dem till att gälla ens övriga Uppland och Västmanland, än svårare till Södermanland och östra Götaland.

Man kan naturligtvis fråga sig om det under sådana förhållanden är så stor ide att försöka rekonstruera ledungens organisation, när det ändå bara är torftiga spillror vi får tag i. Men forskningsområdet är för viktigt för att överges till följd av de svårigheter jag nämnt. Tvärt om tycks i alla fall den senaste tidens forskning, inte minst på det konkreta materialet, ha skapat klarhet på en rad punkter, som ger förhoppningar om att kunna teckna ledungens struktur och omfattning på ett mera bestämt sätt, åtminstone sådan den var under sin sista tid. Om man kunde underkasta alla trakter i vilka ledung utgått, en ingående historisk-topografisk analys, med stöd i alla

de egenheter i fråga om äldre indelning som finns, kan man sannolikt nå åtskilliga steg längre. De fjärdingar och ättingar i vilka härad och socknar indelas, är visst inte alltid fyra respektive åtta till antalet; när till exempel Värmdö socken i Roslagen under 1500-talet visar sig vara indelad i 15 "fjärdingar", är det allt skäl att undersöka om detta inte är gamla hamnor. Även begreppet "skate" härad) kan ge hållpunkter för att bedöma häradens äldre indelning. Det får inte avskräcka, i fall den bild som träder fram visar sig vara sammansatt och motsägande. Det bara bekräftar i så fall att flera århundradens aktivitet lagrat sina spår ovanpå varandra, så att kanske den organisation som fanns när krigsledungen började övergå till skatteledning, var lokalt växlande och sammansatt av beståndsdelar från olika tider. Vad som gör att en sådan rekonstruktion kan få vetenskapligt värde, är här som annars när det gäller agrarhistoria, att terrängen ger oss korrektiv. Elementära topografiska fakta avgränsar de möjliga hypoteserna från de omöjliga.

Krigstjänsten i historisk tid

Men även sedan ledungen övergått från att vara krigstjänst till att vara skatt, har man måst ha en krigsmakt. Delvis avsågs detta skola fyllas genom frälset, vars rusttjänst skulle vara dess vederlag för skattefriheten. Den militära trupp som uppkom härigenom har dock sällan varit tillräcklig för sitt ändamål, och redan under medeltiden förekom det ofta att man bådade upp meniga bönder till försvar. Under nya tiden har frälsets krigstjänst skapat den så kallade adelsfanan, som från militär synpunkt var av ringa betydelse. Allt klarare framstod det att landets härsmyndighet måste framförallt grundas på soldater ur bondemiljön. Reglerna för utskrivning tog under nya tiden allt mer fast form, tills Karl XI med sitt indelningsverk gav denna form av soldatanskaffning en fasthet som påminner om vad man tror sig veta om hamneväsendet under krigsledningens tid. På nytt hade jordegendomens omfång och värde blivit direkt bestämmande för krigstjänsten. Indelningsverket med dess rusthåll, stamhemman och "augment" (hemman som inte höll egen knekt utan hjälpte ett annat hemman därmed), blir framgent ett viktigt drag i den kamerala organisationen.

Vid sidan av detta måste det meniga folket även i fortsättningen hjälpa till med krigsansträngningarna på olika sätt. Materiell hjälp med varor och arbete behövde kungen först och främst när han skulle befästa sina slott och proviantera dem. Hur detta ledde till uppkomsten av nya skatter utom dem som kom från ledungen eller var ännu äldre, skall vi snart återkomma till. I detta sammanhang skall understrykas att skyldigheten att med arbete hjälpa till vid fästningsbyggen stod kvar länge, liksom kronan länge kunde fylla andra behov med "hjälpedagsverken", som inte stod i jordeboken och alltså inte var en skatt utan ett besvär.

Civila besvär

Den väglösa obygdens var både en fiende och ett värn i gammal tid. Den band visserligen den egna stammens rörelsefrihet, men samtidigt tjänstgjorde den som gräns mot andra stammars bosättningsområden, som dessa endast med svårighet kunde komma igenom, vilket alltså hindrade dem från att komma i fientligt syfte den

vägen. Förbindelserna, i krig som i fred, gick i Norden i gammal tid främst över vattnet.

De äldsta ställen i våra landskapslagar som talar om sveakungens besök i andra landskap än Uppland tycks ge vid handen att han behandlades som en främling med begränsad rörelsefrihet. Med gisslan och uttryckliga försäkningar om fri genomfart skulle han föras genom de olika landen. För att han skulle kunna färdas på sin »eriksgata» måste det finnas en färdeväg tvärs över landskapen och mellan dem. Så långt som möjligt har färden antagligen gått över sjöar och farbara vattendrag. Över allt kunde den dock inte göra detta. På en del håll måste man särskilt se till att det fanns en väg, på vilken kungen kunde färdas.

Rätten att färdas fram i riket måste ha varit ett av kungadömets grundläggande prerogativ, antingen den utövades av sveakungen eller av lokala småkungar. Om kungen och hans tjänare inte kunde komma fram genom landet, måste deras roll som rättens vårdare bli ganska illusorisk. Denna rätt finns dock inte närmare beskriven i våra äldsta rättskällor. En passage i Västgötalagen, som länge tett sig svår att förstå, tycks dock syfta på överhetens fria passage, när det stadgas att från en by skulle väg gå ut åt alla fyra hållen.

Utom i förhållande till kungen kunde menigheten i gammal tid tänkas vara belastad med skyldigheten att hålla väg öppen mer lokalt för samfällighetens behov. Väg till tinget måste man ha, annars kunde tingsordningen inte fungera. Väg till kyrkan måste man ha under den kristna tiden lika väl som väg till templet under den hedniska. Ett aktstycke från Dalarna under senmedeltiden talar om att en man tillförsäkras »kyrkoväg, tingsväg och likväg och all den farväg honom borde (tillkomma)». Huvuddragen av vägnätet måste tidigt ha bestämts genom kollektiva behov. Vaghållningen som civil tunga kan vara lika gammal som ett mer ordnat samhällsliv. De bygdelag som tillsammans svarade för underhållet av en viss väg, bands härigenom tillsammans på ett speciellt sätt, och vägsamfälligheter har spelat en viktig roll även i den moderna tidens liv på landsbygden. Så länge det endast är fråga om att hålla öppen en bygdeväg som alla behövde, kunde vaghållningen lokalt te sig som ett slags inbördes hjälp. Men när kronan började tvinga bönderna att bygga landsvägar bredare än som intresserade bönderna, då blev vaghållningen ett civilt onus. I våra dagar har besvären mestadels avlyfts och ersatts med en särskild organisation och en särskild skatt. Förhållandet är ett ovanligt sent exempel på att ett besvär övergår till skatt.

Ett civilt besvär som tidigt gett upphov till avlösningsskatter är gästningen. I gammal tid ansågs det skamligt att inte ta emot och förpläga en främling. Rätten att ta in hos andra kunde missbrukas, och vi har hört talas om förbudet mot våldgästning, liksom också om de gästgiveristadgor, som senast från 1300-talet har försökt få fason på resandes underhåll. Men i förhållande till överheten - kungen och hans fogde eller läntagare, samt biskopen - stod gästningen kvar som en civil skyldighet, som ofta utvecklades till skatt. Det är möjligt att kungsgästningen i Västergötland blivit en skatt redan före år 1200 - det är den något senare omtalade *gengården*. Oavsett detta, hör man även långt senare talas om böndernas skyldighet att ta emot och fodra överhetspersonernas hästar under deras resor. Under 1400-talet utvecklades härur en ny skatt, *fodringen*, som direkt tog sikte på att ersätta det hästfoder som bönderna måste lämna ut vid verklig gästning..

Besvären i samband med sockenkyrkans underhåll - kyrkobyggnad, underhåll av prästgård, tjänstgöring som kyrkvård med mera, övergick normalt inte till skatter,

samtidigt som kyrkan genom sitt krav på tionde var en av de första som krävde en verkligt betungande skatt.

Som ett kuriosum kan nämnas att även en sådan civil tunga som skyldigheten att utrota vilda djur kunde ge upphov till en skatt. På 1400-talet ålades nämligen bönderna i Västergötland att döda fyra vargar per år och härad. Att skyldigheten fullgjorts skulle bevisas genom att man visade upp fyra vargskinn, av vilka kronans ombud skulle skära av öronen, tydligen för att garantera att inte samma skinn visades upp år efter år. Kunde man inte visa upp skinnen, skulle häradet böta 1' mark för varje uteblivet skinn. Denna schematiska bestämmelse har tydligen kommit till för att pressa ut pengar - om vargjakten bedrevs med effekt, kunde det inte alltid finnas vargar att döda i alla de små västgötska häraden.

Skatternas krångliga historia

I våra dagar har skattelagstiftningen nästan blivit ett ordspråk för sin obeständighet. Med några årtiondens mellanrum läggs en ny grund för hela skatteväsendet, och dessemellan lappas det oupphörligt på systemet. Nya skatter dyker upp och andra försvinner. Avdragsregler, progression och uttagningsprocent varierar. Inom finansrätten och skattejuridiken har man förvisso ingen användning av rättshistoriens mer detaljerade vetande om det gångna, endast vissa allmänna drag kan vara nyttiga som orientering. Fullt så obeständigt var det inte i äldre tid, men det hände i alla fall att förhållandena varierade tillräckligt för att inte bara en forskare i modern tid, utan även de människor som levde mitt uppe i förändringarnas ström skulle känna dem både förbryllande och otrygga.

Av vårt lands medeltida skatter är det åtminstone en som tycks vara äldre än 1200-talet, ättargälden i mälarlandskapen. Andra skatter är osäkra till sin ålder, såsom spannskatten i mälarlandskapen och gengärden i Västergötland. Under 1200-talet uppstod antagligen ledungsskatterna - skeppsvist och ledungslame, av vilka Götaland endast känner den senare. Vidare uppstod under samma århundrade, fastän sannolikt senare, en slottsprovianteringskatt, som är känd genom ett brev från Öland och sannolikt även ligger bakom den skatt som omtalas i Upplandslagen och även senare nämnes som "laga nöt". Detta är ungefär det bestånd av skatter som Landslagen på 1300-talet förklarade oförytterliga, visserligen utan att specificera vilka skattetitlar som avsågs. Kungen fick inte förminska kronans inkomst, och även om han gjorde det, hade hans efterträdare rätt att ta tillbaka det som förskingrats. Härigenom stadgade sig rent formellt "laga skatten", som skulle komma att spela en betydande roll under resten av medeltiden. Men kronans behov var inte täckta med laga skatten. Den behövde extra hjälp vid olika tillfällen, som lagen räknar upp, och framför allt vid krig eller när slotten behövde byggas eller befästas. Vidare tycks man även framgent ha räknat med att fogdarna och andra kungens tjänare kunde behöva gästa bönderna när de reste omkring i kungens ärenden. Dessa extra behov visade sig med tiden vara så betydande att de i praktiken måste tillgodoses nästan beständigt, och så växte det fram nya stående skatter ur dem. Efter de många extra och tillfälliga skatterna under Albrekt och Margareta infördes under den senare, i början av 1400-talet, ett nytt skikt av stående skatter, som en tid kallades »den andra skatten», och som framför allt skulle tillgodose behoven av att befästa slotten och underhålla deras garnisoner. Den nya skatten var till en början satt helt och hållet i va-

ror, men den kunde ibland utkrävas i varornas värde i pengar, antingen det verkliga eller det uppskattade värdet. Detta ledde under Erik av Pommerns tid till svåra missbruk, som anses ha bidragit till upproret mot honom. Upproret ledde bland annat till att den nya stående skatten, ”den andra skatten”, sänktes till sitt belopp och fick sin ställning som stående pålaga reglerad. Under den följande tiden, inte minst under Kristoffers regering, blev denna nya skatt på en del håll helt eller till stor del ersatt med en summa pengar, medan den i andra trakter stod kvar in natura. Samtidigt blev den gamla skyldigheten att fodra kungens och fogdens hästar en stående skatt, fodringen, som till på köpet uppkom i flera omgångar. Vidare hände det då och då att bönderna i en trakt tvingade till sig nedsättning av de gamla skatterna. Motivet var främst det, att i deras trakt hade antalet skattebönder minskats, genom att jorden blivit frälse eller genom att den blivit öde, antingen orsaken låg i krigisk ödeläggelse eller i något annat. På detta sätt bröts enhetligheten i skatteväsendet sönder allt mer under 1400-talet, liksom det antagligen skett med de gamla skatterna under både 1200- och 1300-talen. På Gustav Vasas tid, när vi äntligen får en mer samlad överblick av skatteväsendet, ter sig därför skattesystemet i de olika landsdelarna som ett från trakt till trakt skiftande kaleidoskop, där endast de socknar eller härad som låg under samma förvaltning hade exakt samma princip för den stående skatten. Allt det här blev under Gustav Vasas tid grundligt ändrat i många trakter. Man gjorde aktningssvärda försök att göra skatten jämnare fördelad, visserligen inte med så stor framgång, men man lyckades desto mer höja skattens belopp på en del håll. Sedan föll grunden till alla de många olika skattetitlarna allt mer i glömska, kvar stod bara i jordeboken en uppräknings under varje hemman av vad det hade att betala. Medeltidens skatter hade till stor del betalats kollektivt av ett distrikt eller en grupp av bönder, men detta slogs nu sönder allt mer konsekvent, vilket man kunde göra när man fick ordentliga jordeböcker över all skattejorden. Endast lodringen bibehöll länge sin egenart, emedan den under 1500-talet även utgick av frälsejord. ”Årliga räntan” av skattejord stod framdeles där som en irrationell storhet, resultatet av den medeltida skatteutvecklingen.

I många fall kan man ännu långt ner i tiden känna igen de olika gamla skattetitlarna och analysera fram dem ur ”årliga räntans” belopp på ett hemman, om man känner det gamla systemet. Enskildheter i räntans belopp kan ibland ge intressanta upplysningar om ett hemmans eller en bys tidigare historia. Om man till exempel finner att en del avgifter inte går tillbaka på gamla skattetitlar utan på gammal kronoavrad, så kan man dra slutsatsen att de ifrågavarande hemmanen är gammal kronojord, som betalat både skatt och avrad, men som kommit att kallas för skattehemman, dels för att ingen riktigt visste vilket de var, dels därför att det inte längre spelade någon roll, eftersom räntan var oföränderlig och inte gärna kunde bli högre än den var. På så sätt blir skattehistorien inte bara den nödvändiga beståndsdel som den är i statsfinansernas historia, utan också ett icke oviktigt hjälpmedel för att utforska de olika orternas och landskapens agrarhistoria.

Extra skatter hade man egentligen aldrig slutat upp att kräva ut. Landslagens myndigande stod ju kvar även sedan ”den andra skatten” och fodringen blivit stående på 1400-talet. Hela 1400- och 1500-talen igenom fortsatte man att kräva ut extra skatt i växlande omfattning, minst kanske under Gustav Vasas senare år, men då var i gengäld den stående skatten hög tillräckligt. Dess värde och tyngd minskades de facto under hans söners regeringar, genom myntförsämringarna, som drabbade kronan själv över allt där en del av skatten var satt i pengar. Utkrävandet av extra skatt tog mycket riktigt fart igen, vartill även den mer aktiva utrikespolitiken bidrog.

In på 1600-talet blev en del av dessa extra skatter faktiskt stående. Eftersom de utkrävdes, inte efter jordetal som vissa av de gamla skatterna, och inte heller distriktsvis, utan regelmässigt efter mantal, så kom hela detta nya skikt av stående skatter att kallas för ”mantalsräntan”. I slutet av 1600-talet, då många hemmans mantal förmedlades, kom inte bara mantalsräntan därvid att sänkas, utan även ”årliga räntan” kunde inbegripas och hela skatten omarbetades då till en serie avgifter efter enhetlig grund. Men detta skedde inte systematiskt över allt, utan endast i den mån det blev aktuellt att sänka skatten på ett hemman. Från den tiden har sedan grundskattens belopp i regel varit fixerat.

Denna grundskatt, som inte längre höjdes till sitt belopp, blev under loppet av 1700- och 1800-talen allt lättare att bära, allteftersom hemmanen tillväxte genom nyodling och penningvärdet sjönk. Vad staten behövde utöver grundskatten, togs i fortsättningen ut genom bevillning, inte genom skatt på bondehemmanen som sådana, och knöts därför inte vid jorden. När bönderna på 1800-talet började sin kampanj mot grundskatterna, var det därför möt något som redan börjat få minskad betydelse, och som fick allt mindre betydelse ju mer tiden gick. Småningom fick man all grundskatten fastställd i pengar, och i slutet av 1800-talet, när grundskatterna avskrevs, betydde de bara ungefär en tiondel av den dåvarande statsbudgeten. Om de hade stått kvar ännu, skulle de i våra dagar endast ha motsvarat ett par promille av den nuvarande statliga budgeten. Skatter i pengar, som fixeras vid vissa belopp, har alltså en benägenhet att avskaffa sig själva. Grundskatterna hade under 1800-talets lopp blivit allt mer ett politiskt och allt mindre av ett ekonomiskt tvisteämne. De bönder som nu slapp ifrån grundskatten, flyttades samtidigt upp i samma taxeringsklass till bevillning som andra skattebetalare. Förut hade de betalat bevillning efter en lägre skala, eftersom de betalade grundskatt. Den ekonomiska vinsten kan inte ha varit stor.

En anekdot kan belysa hur en stående penningavgift försvinner av sig själv. I en socken i Södermanland sätts en präst i slutet av 1800-talet och bar upp tionde av sina sockenbor, enligt fast tionesättning. Han lade då märke till att en av bönderna hade ett särskilt belopp på 1,75 kr. antecknat vid sidan av tionesumman. Det är ju ingen mening med det sade prästen, den där meningslösa avgiften stryker vi. Några årtionden senare uppkom frågan om att bygga om kyrkan, och man ansökte om statsbidrag. En departementstjänsteman med intresse för kameralistik påpekade att den socknen äger ett helt hemman, den behöver väl inget statsbidrag. Den nye prästen och hans kyrkofullmäktige hade emellertid inte reda på något kyrkohemman. Utredning företogs och visade att kyrkan egentligen ägde det där hemmanet av vilket det utgått 1,75 kr. extra. En krona och sjuttiofem öre, eller tidigare en riksdaler riksmünt och sjuttiofem öre, det var vad som blivit av en fordom ansenlig hemmansränta, fixerad i pengar. $1\frac{3}{4}$ riksdaler riksmünt motsvarar fyrdubbla beloppet i riksdaler specie, alltså 7 riksdaler, vilket i sin tur svarar mot fyrdubbla beloppet i det tidigare 1500-talets markmynt, eller 28 mark. Under tiden närmast före Gustav Vasa kunde man få en läst spannmål eller mer för det priset. En läst spannmål är i modernare mått 48 tunnor eller bortåt 5 ton. Ett sådant belopp hade förvisso ingen avskrivit som ovidkommande, och med en modern arrendesats på det hemmanet hade socknen inte behövt statsbidrag till sitt kyrkobygge.

En sådan utveckling av räntorna är känd från kontinenten, där en stor del av medeltidens »feodala» räntor vissnade i herremännens händer och krympte till blott symboliska bevis på tidigare makt, i fall de tidigt fixerats i pengar, men bibehöll sitt

realvärde till den del de fortfarande utgick i varor. Härigenom överfördes sakta och nästan omärkligt väldiga förmögenhetsvärden i händerna på de bönder som innehade jorden med ärftlig besittningsrätt.

Det är ganska rimligt att en liknande utveckling i viss mån ägt rum hos oss även under medeltiden, trots att vårt medeltida penningssystem företer relativt sett bättre värdestabilitet än under nya tiden. Vissa skatter, som under Gustav Vasas tid ter sig löjligt små till beloppet, kan ha varit rätt betydande några århundraden tidigare. Det är därför förhastat att tro att grundskatten bara vuxit och vuxit under seklernas lopp fram till den tid på 1700-talet, då kurvan definitivt vänder nedåt. Tvärt om måste utvecklingskurvan ha gått upp och ned flera gånger, även om förloppet varit olika i olika landskap och orter. Därför att till exempel de skatter som fanns innan ledungsskatten och var permanenta på 1200-talet, för en sentida betraktare ter sig som obetydliga till beloppet, kan det mycket väl hända att de representerar den degenererade resten av ett inte så obetydligt äldre skatteväsen, vars förgångna förlorar sig i en tid utan skrivna dokument.

För medeltidens del kan detta slags skeende naturligtvis endast bli mycket ofullständigt utforskat. Alldeles utan resultat skulle det dock sannolikt inte bli, om man ville undersöka växlingarna i den medeltida skattens penningvärde och ekonomiska betydelse. Desto mer fullständigt skulle man kunna klarlägga växlingarna i tid och rum av grundskattens värde under nyare tiden. Skattens kamerala historia är till stor del klarlagd, det återstår att utforska dess ekonomiska historia, som kommer att kasta åtskilligt ljus över det agrara samhällets liv.

6. SAMHÄLLSKLASSERNA I DEN AGRARA MILJÖN

Stormän och bönder

Geijers dikter och annan idealiserande poesi har velat framställa vikingatidens svenskar som en stam av oberoende odalbönder, där var man var en kraft för sig själv, som frivilligt och som jämlike deltog i valda hövdingars krigståg till fjärran kuster. För den romantiserande fantasin framstod deras tid som en frihetens och manlighetens guldålder, i förhållande till vilken senare tiders ståndssamhälle verkade som degenererad efterklang. Idealbildningen var inte bara ett utslag av antikvariskt intresse. I händerna på praktiska idealister som P. H. Ling kunde den romantiska uppfattningen av vikingen-odalbonden omsättas i en handling, som ville närma samtiden till den förlorade guldålderns förmodade hedersbegrepp och fysiska kraft.

De källor ur vilka man hämtade denna uppfattning om vikingatidens människor, de isländska sagorna och skaldedikterna, ger inte ens de något klart belegg för en sådan jämlikhetens tidsålder i Skandinavien hedna tid, trots att Island säkerligen hade mer av primitiv demokrati än både Norge och de andra nordiska länderna. Framför allt är det tydligt att redan det gamla isländska samhället var ett slags aristokrati, där både trälarna och många fria människor i beroende ställning utförde det tunga arbetet åt de hövdingar och slagskämpar som sagorna berättar om.

Arkeologin har numera lärt oss att det samhälle som fanns i vårt land kort före vikingatiden var allt annat än demokratiskt, utan tvärt om inrymde skarpa klassmot-sättningar. Så fast rotad tycks uppfattningen om vikingatidens bondedemokrati vara,

att man på många håll ännu tror att därefter följde en viss social utjämning. För att den tanken skall accepteras, fordras naturligtvis att man från de berörda århundradena kunde påvisa en annan ordning än den som "vendeltidens" gravar visar oss och den socialt sett snarlika fördelning som träder oss till mötes under den äldsta historiska tiden.

För Sveriges del tycks det som om själva ordet »bonde» gett anledning till en del missförstånd. Västgöotalagen säger att lagmannen och biskopen skall vara bondesöner, och detta har nog länge uppfattats som en demokratisk ordning. Den berömda skildringen av lagmannen Torgny Torgnysson i Uppland, som skall ha läxat upp sveakungen, inskräper också att Torgny var bonde. Detta sättes inte i motsats till de obesuttna eller andra samhällets olycksbarn - dem räknade ingen med i politiska sammanhang - utan till dem som förnedrade sig till att ta tjänst hos kungen. Gentemot honom ville den gammalnordiske bonden vara oberoende. Den maktägande kungen med sina lydiga tjänare, underordnade honom som kontinentens vasaller eller Englands *thegns*, han var en relativ nymodighet som inkräktade på de lokala potentaternas rörelsefrihet. Dessa "bönder" ställes i motsats till kungens "tignarmän". Men därför är de för ingen del "gemene man" i modern mening. Vad Västgöotalagen synes vilja garantera är att varken obesuttna eller kungstjänare skall få stiga till värdighet av lagman eller biskop. Bestämmelsen hör sannolikt hemma i ett klassamhälle, där man inte vill ha någon "vanbörding dragen sig över huvudet". Bonde, det har säkerligen betytt den som "ägde och bebodde" egen jord, för att låna Adelskalenderns uttryckssätt. Hur många som egentligen gjorde det på 1200-talet och tidigare, vet vi inte närmare, men åtskilliga tecken tyder på att de var ganska få.

En arabisk berättare från vikingatiden ger upplysningar om svenskarna, som tyder på att hos dem rådde något slags primogenitursystem, så att alltid bara ett familjeöverhuvud styrde familjens eller ättens gemensammajord. Yngre söner, som araben väl närmast haft beröring med, fick då liksom den engelska gentryns yngre söner i senare tid, söka sin lycka på krigståg i främmande land. Detta skulle i och för sig vara nog för att förklara vikingatågen. Även i ett glest befolkat land kan ett visst överbefolkningstryck göra sig gällande, om den fasta förmögenheten ligger i händerna på ett litet antal ätthövdingar.

På en berömd uppländsk runsten från 1000-talet skryter en man vid namn Jarlabanke med att han äger ett helt hundare. Vi vet inte säkert om hundarena då vara de samma som senare i tiden, och kan alltså inte med säkerhet pricka ut på kartan vad han rådde om. En sannolik bakgrund till uppgiften har vi, däri att ett hundare senare var en enhet från vilken skulle gå (minst) ett skepp i ledung. Allt efter skeppens storlek och konstruktion krävdes det olika många män för att bemanna dem, men bland de modeller som var aktuella på 1200-talet, har vi även 40roddaren. Nu finns det en passage i Östgöotalagen som tillförsäkrar särskilda hedersbevisningar åt den som har "stekare och ställare och fyrtio sessar på egen kost". Detta innebar just att han kunde bemanna en hel fyrtioroddare med eget folk, antagligen också utrusta själva skeppet. Östgöotalagen är känd i avfattning från 1200-talet, alltså omkring två sekler senare än Jarlabankes sten, eller något mer, men formeln kan vara äldre än texten för övrigt. I varje fall är det tydligt att storjordägare av den kapacitet att de orkade utrusta eget skepp, varit en klass för sig. Jarlabanke har antagligen velat markera detta genom att säga att han rådde om hela hundaret.

På så sätt rycker tiden tillbaka för uppkomsten av det skikt storjordägare vi känner från den historiska tidens början. Den "utjämnade" samhällsstruktur, som skall

ha funnits under själva vikingatiden, kan bara ha existerat rätt kort tid, och de som ännu tror på den, talar också om att utjämningen snart följdes av en ny differentiering. Det må vara tillåtet att tvivla på att jämlikheten alls existerat. Från ”vendeltidens” stormannaklass kan linjen mycket väl gå obruten till 1000-talets och den historiska tidens jorddrottare.

Från dansk högmedeltid vet vi att Hvide-ätten, till vilken ärkebiskop Absalon hörde, ägde ett tusental hemman. De jarlar och kungafränder som grundade våra första kloster har säkert inte ruinerat sig; trots att de skänkte klostren avsevärda jord-egendomar. Under svensk senmedeltid kan vi nämna Arvid Trolle, som också kom upp i en godsmassa på bortåt ett tusen gårdar, fastän dessa i allmänhet torde ha varit av ringare värde än Hvidernas. I bägge dessa fall kommer man långt över vad som kräves för att utrusta en fyrtioroddare på egen bekostnad. Trots att vi endast har magra upplysningar om vår äldre medeltid, kan vi säga att allt vi vet talar för att det rått en aristokratisk samhällsordning.

Tvärt om är det mycket möjligt att en viss utjämning inom bondeklassen har föresiggått i historisk tid, efter det att frälset avskilts som ett särskilt stånd ovan bönderna. Det är sannolikt att kyrkan i eget intresse har drivit fram en ändring av arvsrätten, så att man avskaffat egendomens odelbarhet och ättebesittningens integritet. När primogenitursystemet avskaffades, måste detta gynna en viss utjämning bland de ringare jordägarna, vilka inte i så hög grad som stormännen höll samman släktarvet genom en planmässig giftermålspolitik. Många smärre storbondesläkter kan genom några få arvdelningar ha sjunkit ner till småbönder. Utvecklingen av skattebönderna till en klass av relativt jämställda fullbordades på 1400-talet, då av hänsyn till skattebetalningen bondehemman av normalstorlek på nytt gjordes odelbara, samtidigt som man lade hinder i vägen för en bonde att köpa mer jord än han behövde för att vara ”fullsutten”.

Samtidigt har, likaledes under loppet av vår historiska medeltid, en annan befolkningsgrupp höjt sig till relativ jämställdhet med de socialt sett allt ringare bönderna. Under äldre tid hade många trälar varit sina herrars tjänare i ganska framskjuten ställning, bland annat som godsförvaltare (”brytar”). Ännu på 1200-talet tycks nämligen en stor del av storjordägarnas jord ha varit organiserad i stora brytegårdar; de vanliga latinska termerna är ”mansio” eller ”curia”. Denna organisation har mer påmint om 1600-talets säterisystem än om senmedeltidens system med avradsgivande landbor (arrendatorer). Handgripligt kan vi se förändringen i fråga om Sko klostrets gods, där en bevarad jordebok av 1302 visar att då nära två tredjedelar av jorden utgjorde ”mansiones”, medan endast något övre tredjedelen var landbogods och betalade avrad. Samma klostrets jordebok 1489 visar upp endast landbor över allt. Alla eller så gott som alla klostrets ”mansiones” av 1302 har alltså delats upp på landbondehemman. Även tidigare har det kanske funnits landbor här och där, men detta får inte undanskymmas att det måste ha varit en väldig omläggning, när alla de många storgårdshushållen delades upp på landbogårdar, vilket i stort sett tycks ha skett under loppet av 1200- och 1300-talen. En del av de nya landborna kom säkerligen från brytarnas klass, ännu andra antagligen från andra trälar eller från de jordlösa fria männen. Under medeltidens lopp blev skatteböndernas bördor allt tyngre, medan landbornas avrad i stället sjönk under senmedeltiden. I det samhälle som träder oss till mötes i 1400- och 1500-talens handlingar, är det socialt sett inte längre så stor skillnad mellan skattebönder och landbor. Denna relativa jämlikhet inom böndernas

breda lager uppfattas ofta som resten av vikingaålderns samhälle. Så vitt vi kan se, är den tvärt om produkten av ett skeende under den historiska medeltiden.

Den ekonomiska utjämningen mellan skattebönder och landbor accentuerades i Danmark redan under tidigt 1300-tal på så sätt, att många skattebönder sålde sina hemman till någon storfrälseman, för att sedan som landbor sitta skyddade för kronans skattekrav. Många gånger tycks förfarandet ha varit ett rent skenköp. Det är mycket möjligt att bonden inte fått betalt för hemmanet utan bara kommit i skydd för kronan genom transaktionen. I vårt land finns tecken på en liknande utveckling senare under 1300-talet, men här kom den för sent, och vad stormännen slagit under sig efter Albrekts ankomst till Sverige, togs åter av kronan genom skattereduktionerna under Margareta och Erik av Pommern. Landslagen förbjöd ju avhändelse av kronans ränta. ”Jordnaturen” fixerades, och därmed avgränsades också för framtiden på ett ungefär den jord som skulle brukas av skattebönder från den som sköttes av kronans eller frälsets landbor.

Dessa skenköp av bondejord till frälset har haft sina motsvarigheter på kontinenten under ett betydligt tidigare skede. Ännu Sachsenspiegel, som är känd i avfattning från början av 1200-talet, omtalar sådana överlåtelse, som gjorde bonden till herremannens vasall men lät honom återfå jorden som feodal besittning under denne. Förloppet är i formen det samma som när de frankiska stormännen under feodalismens första tid överlät sina ärvda storgods till den frankiske kungen och fick tillbaka dem som beneficier, feodal gods. När processen satte in i Norden med avseende på skattejorden, var feodalismen redan på tillbakagång på kontinenten, och dess formelskatt vann inte samma insteg hos oss. Men inte desto mindre är dessa godsöverlåtelse en intressant företeelse som borde studeras närmare. Om man genomgår de bevarade jordebrev från 1300-talet och 1400-talets tvistemålsakter, skulle man kanske kunna få veta lite mer om skattejordens äldre struktur och utbredning.

Nybyggare och torpare

En klasskillnad mellan olika kategorier jordbrukare har tidigt hängt samman med att de brukade olika kategorier jord. Medeltidslagarna gör en skillnad mellan ”gammal höga by”, det vill säga en gammal by med gravhögar från den hedniska tiden, och ”avgärda by”. Den förra har i vissa tvister vitsord mot den senare, som ursprungligen anlagts på mark som tillhörde den gamla byn, och därför inte hade samma rättigheter som denna. Det är mycket litet som är utforskat om det medeltida begreppet ”avgärda by”, och det kan inte vara något tvivel om att en närmare undersökning skulle föra med sig intressanta resultat. Den som slog sig ned på byns utmark för att där ta upp jord till vad som sedermera blev ”avgärda by”, måste därvid ha försatt sig i en svagare position än männen i den gamla byn. Svårare är att säga om detta inneburit en deklassering för honom eller kanske motsatsen, om han kom från den jordlösa samhällsklassen.

Med begreppet ”avgärda by” sammanhänger troligen en del av de äldre ortnamnen på -torp, vilka kan vara så gamla som från 800-talet. Det är givetvis en viss skillnad om en sådan anläggning kom till stånd på mark som tillhörde en enda stordjägare, eller på den gemensamma utmarken till en by med flera oberoende jordägare. I senare fallet får anläggningen större likhet med de nybyggen på häradens allmänningar som växte fram under senmedeltiden. Dessa allmännybyggare var

till en början landbor under både häradet och kungen, men betraktades senare främst som kronobönder. I en del fall övergick de omärkligt till att räknas som skattebönder. Även de måste från början ha representerat en socialt ringare klass än de vanliga bönderna.

Alla de äldre kategorierna av nybyggare synes alltså fram på 1500-talet ha blivit socialt tämligen likställda med de vanliga bönderna. Trots denna utjämning visade det sig möta svårigheter att få folk att flytta ut från de gamla byarna och grunda nybyggen på allmänningarna. Gustav Vasas brev i nybyggesfrågan vittnar värtaligt om den saken. På något vis har det varit svårt att få svenska bönder att flytta upp i skogen, eftersom det blev nödvändigt att importera finska nybyggare.

En verklig klasskillnad mellan torpare och bonde hör samman med den torpbebyggelse som uppkom under 1600- och 1700-talen, till stor del inom de perifera delarna av den mark som tillhörde äldre bebyggelser, framför allt adelns säterier. Om denna finns det redan en stor monografi, som förenar en inträngande analys av ett lokalt material med en genomgång av den riksgiltiga lagstiftningen i torpfrågan. Det område den direkt behandlar är emellertid inte så stort och är kanske inte representativt för förhållandena i landet som helhet. Det vore därför intressant att få den kompletterad med parallella undersökningar i andra trakter i vårt land. En jämförelse mellan områden med utpräglad »herrgårds»-struktur och mer bondebetonade trakter under nya tiden skulle antagligen bli givande. 1600-talet var den tid då adeln mer än annars ombildade en del av sina landbobyar till säterier. Härvid har man inte bara avhyst bönder - främst frälselandbor, men ibland även skattebönder som man hade i förläning - utan också anlagt torp på den mark som låg i periferin av de nya säterierna. I vilken mån dessa representerar en verklig nybebyggelse eller bara en omflyttning, så att avhysta bönder placerades som torpare, är en sak som förtjänar att belysas utförligt. Torparen satt otvivelaktigt på sämre villkor än landbon. Framför allt var han skyldig att göra fler dagsverken till säteriet än landbon haft skyldighet till.

Jordens proletärer

Vid sidan av dem som ägde eller brukade andras jord på någorlunda trygga villkor, har det alltid funnits människor på landet som ingenting ägde och inte hade andra tillgångar än deras arbete och andras barmhärtighet kunde inbringa. De isländska sagorna talar om »farande folk», och våra landskapslagar räknar med »legodrängar», vilket enligt definitionen är de som inte orkar betala den skatt som vilade på de besuttna, och »löskekarlar», tydligen folk utan fast hemvist. I äldre tider har befolkningens tillväxt alltid tenderat att ge som resultat fler människor än det egentligen finns bärgning för - vi återkommer till detta i nästa kapitel - och så kommer det sig att det medeltiden igenom måste ha funnits ett underskikt av folk som tog vad arbete de kunde komma åt och levde mer eller mindre ur hand i mun. Blev det plötsligt befolkningsminskning genom pest eller krig, kunde deras möjligheter med ett slag förbättras. En generell ändring i besittningsvillkoren till jord, till exempel lösgivandet av nyodlingsmöjligheterna på byns eller häradets allmänning, kan också ha medfört en förbättring, åtminstone för en tid bortöver.

Under nya tiden träder dessa människors existensvillkor tydligare i dagen. De bodde till exempel inte på samma ställe som bönderna: i en solskiftad by kunde de

inte ha hus vid bygatan, vilket bara jordägarna hade, utan fick bygga sina hyddor ”på backen”, vilket lett till termen backstugusittare. En del av dem kunde vara hantverkare med relativt ordnad bärning, men de flesta av dem var tillfällighetsarbetare. Avsaknaden av egen ekonomisk grund att stå på gjorde naturligtvis dessa proletära existenser till en särskild samhällsklass, skild från både bönder och torpare. Efter som ingen skattskyldig jord berodde av deras arbete för att bli brukad och betala skatt, låg det närmare till hands att utskriva dem till soldater, än de besuttnas söner. I den mån de var hantverkare med någon grad av yrkesskicklighet, kunde de komma undan genom att stå under en adelsmans beskydd eller ”försvar”, som det hette på 1600talet.

Livegenskap, godsherreskydd och tjänstehjonsstadgor

I våra läroböcker i historia har det spelat en avsevärd roll att svenskarna ansågs av ålder ha varit ett fritt folk. Träldomens rester försvann på 1300-talet, och den träl-dom som funnits, talar man inte så mycket om, trots att trälarna kanske en gång varit fler än de fria i vårt land och vi alla alltså måste vara ättlingar även av dem, lika väl som av de friborna vikingarna. I förhållande till kontinenten måste man snarare säga att träldomen dröjde kvar jämförelsevis länge i vårt land, och dessutom finns det tecken som tyder på att det funnits materiella skäl som gjorde det fördelaktigt att avskaffa träldomen, eller åtminstone gjorde det meningslöst att bibehålla den.

Det är således med stöd i förhållandena under senmedeltiden och den nya tidens äldre skede som man låter Sverige stå som en effektfull kontrast till de länder där det rådde livegenskap, såsom i Danmark och de tyska länderna. Gentemot Frankrike framhålles ibland att de svenska bönderna antas ha haft det materiellt bättre än de franska. Men att dessa senare i regel åtnjöt en frihet som var lika stor som de svenska böndernas och i många fall äldre, glöms lätt bort vid tanken på högmedeltidens franska *servage*, som verkligen fanns vid en tid då vi inte vet så mycket om friheten i Sverige. Av servaget levde under nyare tid egentligen bara termen kvar i några franska provinser.

Jämförelsen mellan Sverige och utlandet är särskilt orättvis när den göres med Danmark. Reellt sett har antagligen frihetsvillkoren varit mycket mindre skiljaktiga mellan de skandinaviska länderna än som ofta göres gällande. Den tidiga danska livegenskapen, den som fanns på 1600-talet vid tiden för den svenska bondefrihetens kris, *vornedskabet*, var inskränkt till öarna och fanns varken på Jylland eller i de skånska landskapen. Den var av ganska mild, patriarkalisk karaktär och får inte förväxlas med de östtyska ländernas hårda *Leibeigenschaft*. Den hade småningom vuxit fram under medeltidens slutskede, som en utkristallisering av den patriarkaliska skyddsmakt som en godsherre traditionellt utövade över dem han hade i sitt värn, hans *vornede*. Ansatser till en liknande utveckling torde inte ha saknats i Sverige, och att de kom till tydligare utveckling först under 1600-talet, sammanhängande säkerligen inte minst med att vårt land över huvud var senare utvecklat än Danmark. En undersökning som gjorts har visat att Danmark på 1600-talet var ett rättssamhälle, där det visst inte var uteslutet att en bonde på tinget kunde få rätt mot sin herremän, även om detta var något mindre vanligt på öarna än i de trakter där *vornedskabet* inte gällde.

Om godsherrarnas ”beskydd” över folket på deras gods varit en källa till ofrihet för de underlydande, så finns en annan i statsmaktens anspråk på krigstjänst och skatteprestationer. Den sena danska livegenskapen, *stavnsbåndet*, som under fyra årtionden av 1700-talet band alla yngre män på landet vid den gård de bodde på, härleddes formellt ur kronans behov av krigsfolk, men torde reellt sett ha som bakgrund adelns önskan att utnyttja sina landbönder effektivare.

En utveckling som under mindre gynnsamma betingelser kunde ha lett till livegenskap på grund av statens krav, tog hos oss sin början på 1400-talet. Samtidigt som upprorsregimen på 1430-talet tillgodosåg en del av böndernas krav på skattesänkningar, reste den från sitt håll krav på att de bönder som innehade skattejord, även skulle bruka denna på ett sådant sätt att skatten kunde bli betald. Ett dekret från dessa år befäller bland annat att de bönder som begett sig in i städerna och där tillbringar sin tid i lättja, vid risk av svåra straff skall återvända till sina hemman och bruka dem som förut. Lika direkt blev kanske inte principen uttalad under fortsättningen av senmedeltiden, men den ligger under alla de plakat mot skattskyldig jordsminskning som följde på varandra. Man fick inte slå ihop två bondgårdar och ödelägga husen till den ena av dem. De gårdar som fanns skulle bibehållas så att inte skatten minskades. I allmänhet har man väl inte direkt behövt förbjuda folk att lämna landsbygden och jorden; eftersom det fanns övernog av löst folk som ville överta hemman som blev lediga. Men principen att skattehemman måste hållas vid makt i det allmännas intresse, den gav kronan ett obestridligt även juridiskt övertag. Det är bara naturligt att detta skärptes under Gustav Vasas tid. De direkta utslagen av kungens ingripande mot enskilda bönder är kanske inte så många, men inte vidare väl undersökta heller.

Efter Gustav Vasas tid blev kraven på extra skatter allt hårdare, och det kan inte alltid ha varit så lätt att vara skattebonde. I sammanhang härmed kan vi förstå att det under 1600-talet tycks ha uppstått en dragkamp mellan kronan och adeln om folket, som ibland kanske kunde få gynnsammare villkor under adeln som dess torpare eller ”försvarskarlar”. Den karolinska tidens landshövdingar hade som en av sina mer maktpåliggande sysslor att skaffa brukare till ödehemmanen. Hur denna konkurrens om den kompetenta arbetskraften gick till, är något som ännu till stor del väntar på att utforskas.

Oavsett hur friheten gestaltade sig för dem som ägde eller lejde jord som de brukade, så hyste samhället en inte alldeles ogrundad fruktan för de helt obesuttna. Redan Västgötalagen talar ogillande om någon som kallas ”nokkadrumber”, en drummel till enstöring som inte vill ta arbete hos andra och försörja sig med det. 1900-talets förbud för lantfolk att flytta till staden är ganska tydligt inspirerade även av en fruktan för att få på halsen stora skaror av egendomslösa, som man inte hade riktig kontroll över. Genom hela medeltiden och fram till för rätt kort tid sedan fortfor man att övervaka de egendomslösa genom påbud för dem att ta anställning hos andra. Om en dräng eller piga som sagt upp sig inte fick ny plats inom viss kort tid, var vederbörande tvungen att godta anställning hos sin förra husbonde. Ännu på 1700-talet och en del av 1800-talet reglerades de egendomslösas liv mer än något annat genom *tjänstehjonsstadgorna*, laga förordningar som bestämde villkoren i stora drag för deras arbetsanställning. Den besuttnes fruktan för proletären förenade sig med hans intresse av att tillgodogöra sig dennes arbetskraft. Att ”tjänstehjonen” på det hela taget kom i underläge gentemot arbetsgivaren, är ganska tydligt, och deras möjlighet att välja vilken anställning de ville ha, måste mången gång ha varit ganska illusorisk.

Här skall inte diskuteras om denna deras beroende ställning var ett utslag av rå klas-segoism från de besuttnas sida eller bara en ofrånkomlig följd av de existerande ekonomiska förhållandena. Men det är endast ärligt att säga ifrån att i gamla tider var friheten i vårt land en frihet för de klasser som ägde fast egendom.

Någon formell, juridisk ofrihet har ingen haft intresse av att införa eller bibehålla i vårt land i historisk tid. I ett land med konstant befolkningstryck har man i regel både nog och övernog av arbetskraft. Hur den frihet med reservationer som kännetecknade det äldre svenska samhället, fungerade i olika områden och under olika sekler, det är ännu ett agrarhistoriskt arbetsfält som väntar på att odlas. Vi skall nu övergå till några allmänna synpunkter på befolkningsförhållandena, som är en av klassbildningens viktigaste förutsättningar.

7. BEFOLKNINGSPROBLEMEN I DEN AGRARA MILJÖN

En synpunkt på släktforskningen

Så gott som alla i det här landet som försöker utforska sin släkt - och det är ganska många - stöter förr eller senare på bönder bland sina förfäder. Detta är i och för sig en av de mer banala följderna av att vårt land till för kort tid sedan var ett övervägande agrart samhälle. Likväl kommer dessa bönder, särskilt i tiden bortom år 1700, inte till synes på långt när så ofta som de fina förfäderna, eftersom det finns mycket mer dokument kring dessa senare och deras liv, i någon mån kanske också därför att en del släktforskare har en honnert ambition att ådagalägga sin fina härstamning.

En framstående ärftlighetsforskare inflikade in gång i ett populärt upplysningsföredrag uppgiften, att från Harald Hårfager härstammar alla norrmän. Han levde för minst 30 generationer sedan. Detta betyder, utlade han, att om ytterligare 30 generationer kommer alla svenskar att härstamma från en jude - inte någon särskild, vilken som helst, bara han haft efterkommande i nämnvärd omfattning. En tillstädesvarande antisemit, som gav luft åt sitt missnöje med detta, fick följande matematiska upplysning. Varje människa har två föräldrar; dessa i sin tur två, så att antalet förfäder i andra ledet är fyra, i tredje åtta, i fjärde sexton, i femte trettiotvå, och så vidare. I tionde ledet blir det redan 1 064 förfäder. Tio generationer, det kan vara ungefär tre sekler. Kunde vi föra upp vårt anträd i komplett skick till mitten av 1600-talet, skulle vi i tionde generationen finna 1 064 förfäder, i elfte dubbelt så många, och så vidare. Om släktutredningen hade kunnat föras ännu tre sekler tillbaka i tiden, till Magnus Erikssons och Digerdödens tid, skulle översta ledet i anträdet vara 20 generationer tillbaka, och alltså omfatta $1\ 064 \times 1\ 064$ förfäder, eller mer än en miljon. Ytterligare tre sekler bakåt i tiden, och vi är samtida med kung Stenkil, och då har vi att räkna med i runt tal ett tusen miljoner förfäder; detta är ändå några generationer senare än Harald Hårfager. Vill man gå så långt som en del släktforskare gör och undersöka om vi möjligen härstammar från Karl den store, får vi gå ännu $2\ \frac{1}{2}$ à 3 sekler tillbaka i tiden bortom kung Stenkil, till bortåt fyrtionde generationen och närmare en miljon miljoner förfäder.

Nu är det utan vidare klart att det finns något fel på kalkylen, eftersom det aldrig levat en miljon miljoner människor på jorden, och allra minst på Karl den stores tid. Tusen miljoner har aldrig levat i Europa på en gång, och på Harald Hårfagers och

kung Stenkils tid torde vår världsdel ha rymt endast ett fåtal miljoner invånare. Diskrepansen förklaras av något som genealogerna kallar ”anförluster”, och som består däri att en människa förr eller senare visar sig vara så att säga sin egen kusin, eller rättare därigenom att vissa av våra förfäder varit släkt med varandra och följaktligen haft en del förfäder gemensamma. Fenomenet är särskilt väl känt i furstliga och högadliga familjer, där långt gående ingiften lett till betydande anförluster, så att redan den tionde generationen uppåt, som bort innehålla 1 064 personer, i verkligheten innehåller avsevärt färre namn, av vilka en del förekommer flera gånger. Det antal förfäder vi alla borde ha på Magnus Erikssons tid, eller en miljon, har kanske inte levat i vårt land på den tiden, och även om så var fallet, är det inte säkert att hela denna befolkning verkligen skulle figurera i vårt anträd. Men när vi kommer till Stenkil och Harald Hårfager, då viker alla tvivel. Från dem härstammar alla svenskar respektive norrmen, en eller flera gånger. Från Karl den Store härstammar alla européer, i regel många gånger var.

Den som något litet satt sig in i elementen av den biologiska ärftlighetsläran, lär sig snart inse hur ringa intresse det har att kunna utpeka den eller den celebriteten som sin förfader på längre håll, låt oss säga mer än tre-fyra generationer tillbaka, eftersom en biologisk utklyvning gör möjligt att man från vissa avlägsnare förfäder kanske inte ärvt ett enda befintligt anlag.

Från individens ståndpunkt får anträdet större intresse om det är komplett, och om man kan förmå sig att betrakta det, inte efter vilka namn i det som är socialt sett mest lyckade, utan efter vilken prägel det har som helhet. Men detta slag av individuellt intresse är inte bara svårt att tillgodose ett större antal generationer tillbaka. Det är också ringa jämfört med det allmänna intresse det kunde ha att utforska en hel befolknings härstamning. I vårt land har vi alldeles enastående långa och sammanhängande sviter av kyrkoböcker över befolkningens födelse, giftermål och död, deras invandring i eller utvandring från en bygd - i regel bevarade från tiden omkring år 1700. I några fall har man gjort sammanställningar ur dessa kyrkoböcker i tabellform, så att alla släktrelationer i en socken är lätt åtkomliga ett par sekler tillbaka i tiden. Om man gör statistiska sammanställningar i detta material, bör man kunna visa hur en befolkning sammansättes i det långa loppet. Hur den kanske till stor del härstammar från vissa bestämda personer, medan andra deras samtida fått ringa eller ingen biologisk inverkan på befolkningen. Vilken roll invandrare spelar härvidlag, jämfört med bygdens sedan länge bofasta stam. Om den aktuella befolkningen mest härstammar från visst eller vissa skikt i befolkningen för två sekler sedan, eller om de olika skikten fått någorlunda proportionell representation i den nuvarande befolkningen. Vilka var verkligen »våra förfäder», vilket blev de olika folkgruppernas öde i folkstammen? Detta är genealogiska frågor av verkligt allmänt intresse. Svaren på dem kunde säga oss något verkligt av det som sker i det som synes ske. Många fördomar skulle antagligen kunna brytas ner på det sättet. Om bara en del av det initiativ och de kostnader som nu läggs ner på att utforska enskilda personers dokumenterade, verkliga eller förmenta, härstamning kunde dirigeras mot denna »sociala» släktforskning, skulle väldiga områden kunna vinnas åt den historiska bildningen. Början bör göras i den agrara miljön, hos oss i äldre tider den största och även den lättåtkomligaste ur den här anlagda synpunkten.

Den demografiska "spiral fjädern"

När man sysslar med problem som hör ihop med befolkningen i äldre tid, frapperas man snart av ett genomgående grunddrag: under de förhållanden som rådde i så gott som hela världen till för relativt kort tid sedan, och som fortfarande råder i mycket stora delar av den, existerar ett så gott som konstant befolkningstryck, som tvingar en stor del av befolkningen att leva nära undre gränsen för existensminimum. De människor som i ett föregående avsnitt kallats för »det agrara proletariatet», och som lever på gränsen för det möjliga, det är de som i första hand dukar under, om missväxten vållar hungersnöd och farsoterna skördar sina offer i svältens spår. Det är en banal erfarenhet från alla primitiva agrara miljöer, att rätt som det är, finns det strängt taget lite för många människor i förhållande till försörjningsmöjligheterna. En rad goda skördeår har tillåtit befolkningen att växa till det maximum som är möjligt under goda förhållanden. När det sedan kommer dåliga år, räcker maten helt enkelt inte, och de svagaste dukar under. När farsoten väl gått över, är man åter färre till antalet och tillgångarna räcker bättre en tid. Ännu i våra dagar kan man i efterblivna områden av Europa höra bönder uttrycka som sin mening att farsoterna är en outhärlig del av tingens naturliga ordning.

Detta demografiska växelspel har man beskrivit med bilden av en hoptryckt spiral fjäder. Om trycket lättar lite, rätar spiralen ut sig i motsvarande grad, men den fortsätter att fylla ut det lediga utrymmet. Den befolkningssituation som vi har i våra dagars Sverige företer en motsatt bild: befolkningens numerär bestäms inte av möjligheterna till existensminimum för så många som möjligt, utan andra faktorer bestämmer. Ovan toppen på den uträtade spiralen finns visst ledigt utrymme, som kan tas i anspråk om befolkningen skulle växa mer än beräknat. Den uträtade spiral fjädern representerar en situation som i våra dagar karakteriserar en rad av den västerländska civilisationens länder, men i äldre tid har den varit en sällsynthet. Det normala har varit och är ännu på många håll, att svälten och sjukdomarna bestämmer övre gränsen för befolkningens tillväxt. De avvikelser härifrån som kan påvisas i den agrara miljön, skall strax diskuteras något. Dessförinnan kan påpekas att denna hoptryckta spiral fjäder är något som främst kännetecknar de agrara miljöerna. Städerna har i äldre tider haft så dåliga hygieniska förhållanden att deras befolkning kunnat vidmakthållas och tillväxa endast genom starka tillskott i form av invandring från landsbygden. Även i modern tid är det regel att folkökningen är mer markerad på landet än i städerna. Om vi till den iakttagelsen fogar ännu en, att i äldre tider de flesta länder var övervägande agrara, så accentuerar detta den inverkan som den agrara miljöns demografiska egenart får på totalbilden. Det bidrar även till att förklara att den västerländska civilisationens länder till största delen kommit ifrån den hoptryckta spiralens situation, eftersom i dessa länder den agrara miljön reducerats till en minoritet. Andra faktorer spelar naturligtvis också in, stigande folkupplysning och den stadsmässiga livsstilens överhandtagande även på landet. Men den grundläggande skillnaden mellan land och stad förblir en viktig synpunkt på befolkningshistorien.

De stora farsoterna

I gängse skildringar av Digerdöden eller Svarta Döden brukar man kunna läsa att mellan tredjedelen och hälften av Europas befolkning rycktes bort genom denna farsot vid mitten av 1300-talet. Sådana siffermässiga försäkringar är utan all grund i dokumentära källor, eftersom vi inte har ens elementen av en acceptabel befolkningsstatistik, långt mindre då tillförlitliga dödlighetstal från en så upprörd tid som mitten av det fjortonde århundradet. Uppgifterna bygger på berättelser av samtida eller nära samtida personer, men dessa har rimligtvis inspirerats av hur pesten gick fram i städer och kloster, bäggedera notoriskt osunda boplatser under medeltiden och säkert långt mer utsatta för farsoter än landsbygden. Vidare finns det anledning att tro att berättarna hemfallit åt episka överdrifter. Slutligen finns anledning att framhålla att medeltidens människor i hög grad saknade något som vi kan kalla för "måttmedvetande" - de hade dåligt reda på saker och tings absoluta siffermässiga betydenhet.

Trots detta finns det verkligen enstaka fall, till exempel från vissa orter i Frankrike, som visar att dödligheten kunde vara mycket hög omkring 1350. Lokalt är det ingen överdrift att säga att pesten ryckte bort en verkligt stor del av befolkningen. Från vårt land finns inga direkta hållpunkter, men en brevnöts kort efter pesten upplyser om att det var ont om arbetsfolk vid den tiden. Pestens verkningar har förstörats i folkfantasin, vilket syns på de omtolkningar av ortnamn som härrör från sägner anknutna till Digerdödens förmodade ödeläggelse av odlad bygd.

Frågan om Digerdödens verkningar är viktig bland annat därför att det till för kort tid sedan var vanligt att man tillskrev den stora pesten ett avgörande inflytande på hela den ekonomiska och sociala historien under senmedeltiden. Bondeuppror, prisförändringar på jord och varor, ödesmål och andra djupt ingripande förändringar i landsbygdens liv har tillskrivits denna enda och enkla orsak: Digerdöden. På senare år har forskningen allt mer börjat visa sig skeptisk mot denna enkla uppfattning. Man har dragit fram och pekat på att en rad av de där sakerna, som pesten skulle ha orsakat, antingen börjat redan före pesten, eller också ibland kommit så långt efteråt att de inte kan skyllas på dess konto. Den fråga som uppställer sig är då, om en farsot verkligen har så ingripande verkningar på lång sikt, eller om den kanske blir en övergående episod, vars verkningar snart kompenseras.

Vad vi sagt i föregående avsnitt om den demografiska spiral fjädern, medför bland annat att förutsättningarna för en stark spontan folkökning måste vara bättre efter en pest än före. Vittnesbörd från Frankrike från tiden kort efter den stora hemsökelsen vittnar också om detta. De överlevande betogs av en mer än vanligt stark önskan att gifta sig och föröka sig. Detta betyder inte bara att folk rent psykologiskt kände ett behov av att åter fylla sin värld med nya medmänniskor, just när man förlorat så många i sin omgivning. Det innebar även rent materiellt att underlaget för familjebildningen blivit större för de överlevande. Om verkligen den stora pesten slagit så stora hål i befolkningen, måste massor av bondejord ha blivit ledig och gett den överlevande jordlösa befolkningen chansen att bruka egen jord. Detta måste för tillfället återverka på överklassens möjligheter att få billigt tjänstefolk, men det innebär samtidigt att man verkligen utnyttjade de nypåkomna möjligheterna till folkökning. Det är mycket möjligt att förlusterna genom farsoten blivit ersatta under den normala omloppstiden för en generation, låt oss säga 30 år.

Denna fråga kan vi inte direkt undersöka från vår medeltid, men vi borde kunna undersöka den under nyare tid och därmed belysa den principiellt även för äldre tider. Pesten under Karl XII:s tid har veterligen krävt stora offer i en del trakter, rasen varit av ringa betydelse i andra och lämnat vissa landskap helt oberörda. Ur en riksomfattande översikt av befolkningsutvecklingen före och efter pestens årtal kan man inte se mycket av dess verkan, men om man undersökte den lokalt, skulle man kunna få besked på hur många procent som dog, och hur många år det sedan tog för den långsamt stigande befolkningskurvan att nå den punkt som den ändå skulle ha uppnått, om inte pesten kommit emellan. Om vi kunde få en rad lokala undersökningar, byggda direkt på kyrkoböckerna i olika trakter, skulle detta belysa innebörden av pesten på Karl XII:s tid, men det skulle samtidigt belysa hela frågan om farsoternas inverkan. De undersökningar som finns om förekomsten av ödesmål under det stora nordiska kriget, tyder på att den direkt jordbrukande klassen i det längsta har kunnat hållas vid makt, trots att inte bara pesten utan även kriget tog sina offer. Vad vi vet om backstugusittare och inhysesshjon gör att vi kan anta att från dem togs både en god del av krigets och pestens offer och en del av de behövliga ersättningarna för de hemmansbrukare som rycktes bort. Att den fattiga klassen trots allt fortsatte att tillväxa, är också tydligt.

Nybyggesproblem och invandring

Med den upplägning som här getts åt de agrara befolkningsproblemen i stort, speciellt i äldre tid, förvånar det kanske en del läsare att man ändå i äldre tid kunde ha besvär med att få tag i behövliga nybyggare för att ta upp öde eller jungfrulig jord, och att det behövts invandring av främmande befolkningsselement för detta. I extrema fall är det lätt att inse sammanhanget, såsom när Karl III av Spanien kallade in tyska nybyggare i Andalusien på 1700-talet. Spanien hade ju blivit exempellöst åderlåtet på folk genom utvandringen till de nya länderna i Amerika, och hela stora byar hade blivit restlöst öde. Invandringen av valloner i Sverige på 1600-talet avsåg inte jordbruket utan bergsbruket. En annan invandring i historisk tid har däremot avsett att skaffa bönder: de finska nybyggarna.

Redan under senmedeltiden har finnar invandrat i Sverige. Peder Månsson skrev i slutet av medeltiden i sin "Bondakonst" att det var ont om folk i Sverige, och att botemedlet mot folkbristen vore att finna i den allmoge som säger "terva heve mies", det vill säga »god dag» på finska. Han menar alltså verkligen finstalande människor, inte svensktalande invandrare från Finland. Annars kan man inte alltid veta när en bonde, som ofta sker på 1500-talet och några gånger även på 1400-talet, kallas »finne», om benämningen avser språket eller bara ursprungslandet. Invandringen av finnar under 1600-talet har varit känd längre och ingår i skolböckernas stoff. Vi vet likaledes att de finska invandrarna tillämpade en delvis annan åkerbruksteknik än de svenska bönderna.

Häri ligger antagligen förklaringen till vad som kunde synas vara en olöslig motsättning mellan läran om det konstanta befolkningstrycket och det faktiskt manifesterade behovet av invandrare, samt det utrymme som kunde beredas åt dessa. Gustav Vasa förebrår de svenska bönderna att de tränger ihop sig flera stycken på ett hemman, i stället för att bege sig upp i skogen och röja ny mark. Denna deras obenägenhet kan ha berott på psykologiska faktorer som vi aldrig kan få veta särskilt mycket om. Vi kan peka på att nybyggaren uppe i skogen måste ha fört en helt an-

nan tillvaro än den som tillhörde ett hushåll i en gård på slätten, och att bönderna i en by kan ha sett med oblida ögon på den som röjde mark i skogen, som de kanske ville ha som allmänning åt sin by eller sitt härad. Nybyggaren, som svedjade uppe på moränen, tog andra risker än det mer traditionella åkerbrukets män. Han gjorde detta inte bara materiellt utan kanske även socialt. Inte bara böndernas ovilja kunde han dra på sig, utan också myndigheternas vrede, efter vad 1600-talets inre historia i gruvbygderna visar oss. Samma myndigheter som nyss bett nybyggaren komma, kunde kort efteråt driva bort honom, emedan de fruktade brist på skog till kolning för gruvdriften.

Sammanhanget skulle kunna belysas genom ingående undersökningar i några bygder med och några utan finsk invandring. Om man kan påvisa en verklig folkbrist i de trakter dit finnarna drogs, är detta ett utomordentligt intressant resultat. Visar det sig däremot att den gamla bygden var överbefolkad, samtidigt som tradition och psykologiskt betingad obenägenhet hindrade en spontan expansion av den odlade bygden i de svenska böndernas händer, är detta resultat lika intressant.

Avvikelser från den spontana folkökningen

Vad som sagts om regeln att primitiva samhällen dras med ett konstant befolkningstryck, som i allmänhet följer noga i spåren på de utvidgningar i försörjningsmöjligheterna som kan yppa sig, hindrar inte att befolkningsutvecklingen även i primitiva agrara miljöer kan förete egenartade skillnader mellan olika trakter, skillnader som sannolikt kan föras tillbaka på olikheter i civilisationstypen och samhällsordningen. Frågan uppställer sig, vilka faktorer som kan ha påverkat familjebildningen och nativiteten.

Forskare som sysslat ingående med till exempel det svenska 1700-talets befolkningshistoria, kommer ibland till slutsatsen att bönderna måste ha känt någon metod att begränsa och reglera sitt barnantal, låt vara att det inte kan ha rört sig om preventivmedel i nutidens tekniska mening. Från olika håll i världen omtalas exempel på primitiva föreställningar om att det eller det beteendet skulle kunna minska den mänskliga fruktsamheten. Bortsett från att en del av dessa föreställningar kanske är ren vidskepelse och att kanske andra av dem innehåller ett stycke hållbar erfarenhetskunskap, så visar exemplen att även primitiva människor kunde ha sin uppmärksamhet inriktad på att i någon mån styra utvecklingen av familjens numerär. Det är en annan sak att befolkningen ändå alltid tenderat mot överbefolkning, men denna utveckling kan ha varit olika starkt accentuerad.

Sådana folkliga sedvänjor som begränsar fruktsamheten hör naturligtvis ofta ihop med religionen och med kulturens allmänna habitus överhuvud och med de moraliska föreställningar denna rör sig med. Men även utan att inlåta sig på några funderingar över sambandet mellan idealbildningen och de materiella förutsättningarna, har man ofta nog tillfälle att göra iakttagelser över sambandet mellan familjebildningen och egendomsförhållandena. Från Portugals storgodsägarkretsar berättas med anspråk på trovärdighet att de flesta familjer bara har 1-3 barn, därför att en sådan låg nativitet är förutsättningen för att herremansklassen skall behålla sin höga ekonomiska nivå, vartill även bidrar att man konsekvent gifter sig »inom sitt stånd». Hade man många barn, skulle storgodsen snart bli mindre, eftersom man har arvsrätt av romerskrättslig typ, som medför att jordegendomen

skall delas lika mellan alla arvingarna. Omvänt har den engelska gentryn, vars "landed property" sedan medeltiden gått i arv odelad till äldste sonen, kunnat ha hur många söner som helst. Från och med den andre måste de alla bli utan arv i fast egendom, och det spelade ingen roll för släktens huvudlinje om de »yngre» var fler eller färre. De fick i alla fall söka sin utkomst som officerare och ämbetsmän, och den engelska överklassen har kunnat förse landet med riklig tillgång på medellösa unga adelsmän, som imperiepolitiken kunde använda. Från kontinenten vet vi att man gärna satte yngre söner i kloster, för att de inte genom sin existens skulle bidra till att pauperisera släkten.

När man tänker på den brokiga flora av arvsrättssedvänjor som utmärkt bondeklassen i äldre tid och på många håll utmärker den ännu i dag, är det frestande att fråga om det finns ett samband mellan familjeegendomens rättsliga status och familjestorleken. Det är känt från Amerika att arrendatorer regelmässigt har större familj än självägande bönder, och siffror från Italien visar samma tendens. Arrendatorn är en risktagare, han kan tycka att alla hans barn kan ta samma risker som han själv gjort. Självägaren kan oftare vara behärskad av en önskan att alla hans efterkommande skall kunna leva på den jord han äger.

På detta område är hittills endast ganska lite utforskat. En undersökning från Slovenien visar klart att där fanns ett sådant samband: i trakter med fri jorddelning blev överbefolkningen mer accentuerad, därför att alla som hade en torva trodde att de kunde existera och bilda familj på den, även om den faktiskt var för liten, medan i en trakt där bondgårdarna skulle gå odelade i arv till en av arvingarna, fick de jordlösa inte tillfälle att bilda familj; detta ledde bland annat till högre frekvens av utomäktenskapliga barn, samtidigt som nativiteten i dess helhet förblev lägre och befolkningstrycket ringare än i trakterna med fri jorddelning. Från Frankrike föreligger upplysningar som tyder på en motsatt reaktion: jordens fria delbarhet enligt Code Civil anses vara en bidragande orsak till nativitetsens nedgång på 1800-talet, eftersom bönderna ville se arvet gå odelat. På vad sätt de tyska sedvänjor, som betecknas som *Anerbenrecht*, kan ha inverkat på familjebildningen, tycks inte vara närmare belyst, men det är tydligt att de bidragit till att begränsa befolkningen på landsbygden, genom att rent psykologiskt göra det lättare för det arvlösa överskottet att söka sig bort, till städerna eller till främmande land.

Dessa antydningar får inte tolkas så som om det skulle finnas en enda evig relation mellan den sociala situationen och befolkningsutvecklingen. Hur bönderna reagerar beror inte bara på reala faktorer utan också på deras egen kulturella nivå. Från vårt land finns så vitt jag vet ingenting undersökt ur den här synpunkten, men det skulle vara intressant att se frågan belyst genom några uttömmande lokala undersökningar. Vid mitten av 1800-talet var vårt lands nativitet bland den högsta i Europa. På vad sätt kan detta hänga samman med den friare jorddelningen, med torpanläggningarna och så vidare? Var vanan att skaffa sig stor familj likformigt utbredd i samhället, eller åtminstone i alla skikt av det agrara samhället? I motsatt fall, vilken skiktning kan iakttagas, vilka grupper har mer än andra svarat för befolkningstillväxten? Frågorna anknyter till vad som sagts i första avsnittet av detta kapitel; men vad vi just nu tar fasta på är inte befolkningens biologiska sammansättning utan sambandet mellan den sociala situationen och familjebildningen. Om ett mer varaktigt samband kan upptäckas på området, är detta ett viktigt tillskott till kunskapen om vårt lands och vår kulturs historia.

Överbefolkningen, emigrationen och "flykten från landsbygden"

Vad jag nyss nämnde om den rekordartat höga nativiteten i Sverige för hundra år sedan förvånar kanske mången som vant sig att betrakta Sverige som ett land med stagnerande, nästan bekymmersam befolkningssituation. I själva verket förhåller det sig nog så, att om den utveckling som pågick vid mitten av 1800-talet hade fått pågå ohämmat fram till nu, så skulle den svenska landsbygden nu ha släpat på en olidlig överbefolkning. Överbefolkningens mest omedelbara resultat är fattigdom, och fattigdomen i ett överbefolkat jordbruksland brukar kunna vidmakthålla sig själv, eftersom en utfattig befolkning inte har råd med den kulturella budget som behövs för att den skall kunna arbeta sig ur misären. Den agrara slummen, som i våra dagar är så utbredd och svårartad i en rad asiatiska länder, till exempel Indien, och som hotar att sätta sig fast i en del sydeuropeiska områden, den kunde lätt ha kommit att karakterisera vårt lands landsbygd, om inte två utomordentligt gynnsamma omständigheter hade samverkat till att landsbygden hastigt dränerades på Överskottet av människor.

Det inses nu allmänt att industrialiseringsprocessen i vårt land varit nästan exemplöst snabb, och att övergången från övervägande agrar till övervägande industriell ekonomisk struktur skett under loppet av blott några årtionden. Detta snabba förlopp har hindrat den agrara miljön att fylla luckorna successivt genom spontan befolkningstillväxt. Ungefär samtidigt kulminerade utvandringen till Amerika, med enahanda resultat. Vid den aktuella tidpunkten fanns det många som beklagade denna befolkningsförlust. Numera är deras beklagande svårt att förstå. Emigrationen betydde en utjämning mellan en snarast överbefolkad landsbygd i Europa och de väldiga folktomma vidderna i Amerika. I längden har nog bägge parter tjänat på utjämningen. Men framför allt har utvandringen till Amerika befördrat samma utveckling som utvandringen till städerna, och den agrara miljön har snabbt blivit reducerad till en minoritet i landet. Detta i sin tur är en av de viktigaste förutsättningarna för den ekonomiska utjämningen mellan stad och land som pågår just nu. Erfarenheten synes visa att en sådan utjämning inte är möjlig i utpräglad agrara länder, eftersom hela den ekonomiska nivån brukar vara lägre i dem, och den urbana miljön, när den är liten till omfånget, helst behåller sina knäppa rikedomar för sig själv.

8. AGRARKONSERVATISM OCH AGRARREVOLUTIONER

Den konservativa grundstämningen

Redan i början av detta arbete har jag berört hur den långsamma rytmen på landet, åtminstone i historisk tid, mestadels låtit den agrara miljön te sig som en bromsande och konserverande faktori samhällslivet, i kontrast mot städernas mer dynamiska livsstil och större benägenhet för snabba förändringar. Vi skall snart beröra att detta schema är riktigt endast med mycket starka modifikationer och viktiga undantag. Men själva grundsynpunkten härrör inte bara från det lugnare tempo, i nuet så att säga, som präglar landsbygdens liv. Det kommer sig även därav att landsbygden, just till följd av detta lugnare tempo, ofta har kvar mer av äldre tiders förhållanden på gott och ont, och därför ofta står i en kulturhistoriskt betingad motsatsställning

till stadsmiljön, en motsats som i stort sett är en .motsats mellan gammalt och nytt. Den närmare anknytningen till en äldre tids förhållanden är i och för sig förklaring nog för en konservativ grundinställning. I många fall har »den gamla goda tiden» titt sig som en epok med mer balans och harmoni, därför att den levat på resultatet av längesen lösta konflikter, medan den nya tiden skapar nya konfliktämnen i bredd med framstegen och därför ter sig mer disharmonisk. Att samma sak varit fallet en gång i tiden när den agrara miljöns eget hemvanda kulturgods skapades, är en sak som det krävs historisk bildning för att inse, och insikten om detta skulle gagna både den urbana och den agrara miljön.

Emellertid är den agrara miljön själv inte socialt homogen. Vi har redan berört dess sammansättning av olika samhällsklasser: godsägare, självägande bönder, arrendatorer, jordlösa arbetare. Om de sociala motsättningarna på landet stegras till en viss skärpa, kan den lantliga harmonin brytas och ge rum för en revolutionär situation. Några exempel på detta skall ytterligare visa behovet av agrarhistorisk forskning och av agrarhistoriskt vetande i allmänbildningen.

Medeltidens och 1500-talets bonderesningar

Bondeuppror är kända från de mest skilda tider, inte minst från antiken. Under den tiden var det till stor del fråga om slavuppror, vilka har sin särskilda problematik. Att det förekommit oroligheter på landsbygden under mest hela medeltiden, har vi ingen anledning att betvivla, även om källorna föga talar om dem förrän under medeltidens slutskede. Källornas tystnad tidigare kan bero på att vi har så lite källor över huvud från de äldre delarna av medeltiden. Ett av de märkligaste senmedeltida upproren var det franska *jacqueriet* år 1358, bekant även därför att dess benämning blivit en beteckning för bondeuppror över huvud. Inte genom någon tillfällighet: Frankrike är ett av de länder där det tillhör tingens nästan normala ordning att befolkningen reagerar mot missförhållanden och tar i egna händer uppgiften att ställa dem till rätta. Redan de antika uppgifterna om bagauderupproren i Gallien, som visserligen också har drag av keltisk självständighetsrörelse, tyder på att det varit fråga om en spontan men just därför föga välorganiserad bonderesning. Åtskilliga episoder under nyare tid, inte minst under franska revolutionen, tyder på samma benägenhet hos fransmännen för spontan folkresning. När några år efter andra världskriget alla bagare i vissa departement revolterade mot ransoneringen och började att öppet sälja bröd utan kuponger, kallades detta i pressen för ”la jacquerie des boulangers”. På mångfaldiga sätt, inte minst litterärt, har det stora *jacqueriet* blivit så att säga modellen för en djupt folklig, spontan bonderesning.

Forskningen tycks vara enig om att det stora *jacqueriet*, ”Jacques Bonhommes” bonderesning, inte var något mer välorganiserat företag, och att inga politiska kretsar av större betydelse stod bakom det. Väl sökte bönderna kontakt även med städernas borgare, särskilt parisarnas Etienne Marcel, men någon ”ordnad” revolution blev det inte av detta. *Jacqueriet* tycks ha varit ett rätt oöverlagt utslag av indignation över den franska adelns sätt att sköta kriget mot England, som inte ingav det lägre folket någon respekt. Detta skall ha utlöst missnöjet över hårda ekonomiska förhållanden, som kriget och adelns övervälde fört med sig. ”La revolte de la misere”, som en fransk historiker kallat detta utbrott, var således närmast en affär inom den agrara miljön själv. Städerna var på det hela taget för svagt utvecklade och det politiska

medvetandet för lite förberett för att leda till framgång för de aspirationer som väl ytterst låg till grund för upproret: att utjämna ståndsmotsättningen. Den agrara överklassen, den franska feodaladeln, hade trots allt en för stark ställning, framför allt militärt.

Samma anledningar kan återopas för att andra senmedeltida bondeuppror inte kröntes med någon varaktig politisk framgång. När de engelska bönderna lite senare än de franska reste sig för att åt "Piers Plowman" återkräva den jämlikhet människor emellan, som Bibeln ansågs tala om men som ståndssamhället inte gav utrymme åt, är detta mer än i Frankrike ett symptom på sociala och ekonomiska förändringar, eftersom i England den process redan börjat som skulle flytta landets sociala tyngdpunkt från landsbygden till städerna. Här ännu mer än i Frankrike tycks rörelsens misslyckande främst ha berott på en brist på organisation och politisk horisont.

Senmedeltidens bonderörelser förband sig gärna med religiösa motiv, inte bara som i piers-plowman-rörelsen för att kräva social jämlikhet. Under senmedeltidens lopp har det uppstått en allt mer vidgad social klyfta: det högre prästerskapet framlevde till stor del sitt liv som prebendater vid domkyrkornas kulturcentra, samtidigt som de lät sina indräktiga församlingar på landsbygden skötas av vikarier, som endast fick i lön en del av vad församlingen avkastade. Det lägre prästerskapet blev en hel klass av "vikarier", vilket bland annat satt spår i språkbruket (engelskans vicar, lägre prästman). Dessa, liksom tiggarmunkarna, kunde mången gång känna klassklyftan mot domkyrkornas lärda och förmögna kaniker, och den folkligt religiösa förkunnelse lantprästerna företrädde kunde därför lätt få drag av social agitation. Detta förklarar att reformationens förelöpare fick så mycket gemensamt med politiska upprorsrörelser. Det främsta exemplet är nog hussitupproren i Böhmen och Mähren, där religiösa och etniska motsättningar förenade sig med sociala motiv och satte skräck i de besuttna klasserna långt utanför hemlandets gränser: Exemplet anses även ha avskräckt den hotade böhmiska adelns ståndsbroder i vårt land, som fann angeläget att se till att den konstitutionella oppositionen mot unionsmonarkin inte släppte lös en social revolution.

Den svenska engelbrektsresningen tycks nämligen ha varit en sammansatt process, i vilken rådsaristokratins önskan att bryta det kungliga enväldet till en början ingick en allians med vissa folkliga strävanden att minska trycket av skatter och andra bördor på jorden. Men så snart segern över kungen var säkrad, gick intressena åter isär. En länge förbisedd notis i linköpingsbiskopens ekonomiska papper talar med ogillande om "Angilbertus", som uppviglat skogsbönderna i biskopens förläning, så att de vägrade att betala sin ränta till honom. Generellt sänktes visserligen skatten som en följd av upproret, men samtidigt ansåg sig den regerande grupperingen bära se till att skatteunderlaget inte minskades, och bönder som lämnat sina hemman och begett sig in i städerna, tillhölls strängt att återvända till sin jord och bruka den som förut. Det tycks vara betecknande att ledningen för den folkliga sidan av rörelsen kom från Bergslagen, en begynnande industrimiljö.

Den tyska reformationen uppträdde historiskt i förbindelse med rörelser av social oro, både i städerna och på landsbygden: Den frigörelse från feodaladelns övermakt och den framväxt mot en högre kulturnivå som präglade Frankrike och England under senmedeltiden, skedde i Tyskland något senare och kom att nära förbindas med brytningen med romarkyrkan. Här skall inte diskuteras det "kausala sambandet" i detta skeende - vi har att räkna med en rikt facetterad växelverkan mellan materiella och andliga faktorer. Viktigt är att när de tyska bönderna i mitten av 1520-talet reste

sig mot sina herrars förtryck, kom denna rörelse inte att samordnas med tidens andra frihetssträvanden. Reformationen hade redan fått det stöd den behövde av en rad riksfurstar, och för Luther och andra tedde sig bondeupproret endast som en fara för lugnet i landet. Bristen på politisk förberedelse gjorde att bonderörelsen kom att stå isolerad, och därmed var dess öde beseglat.

Den småländska bonderesningen under Nils Dacke brukar ofta sammanställas med den tyska bonderörelsen, och har naturligtvis med denna gemensamt karaktären av en folklig opposition mot överhetens förtryck. Men så som förhållandena var i Sverige, kom Dackefejden främst att bli ett försök att kvarhålla eller återuppliva senmedeltidens förhållanden. Även dess misslyckande torde främst få tillskrivas att den inom landet stod för isolerad, utan stöd från andra samhällsgrupper.

Agrarrevolutioner i modern tid

Den moderna tidens historia domineras, åtminstone skenbart, av två stora revolutioner som varit framgångsrika: den franska och den ryska. Båda företer gemensamma drag som förefaller att vara lärorika, inte minst för tolkningen av den agrara miljöns ställning i samhället.

När det franska kungadömetts finansiella ställning blev sådan, att generalständerna måste inkallas 1789, hade det sin stora betydelse att detta skedde just som man stod inför en av de inte särskilt ovanliga försörjningskriserna. Som vi redan berört, står svälten alltid på lur i ett primitivt agrarsamhälle, där befolkningens nivå bestäms av livsmedelstillgången under de bättre skördeåren. Frankrike hade haft en stark folkökning under årtiondena närmast före 1789, så att risken för svält snarare ökats än minskats i det rika men jordbrukstekniskt efterblivna landet. I den givna situationen skar sig egentligen storborgerskapets intressen mot gemene mans. De förra krävde avskaffande av alla regleringar av handel och samfärdsel som "l'ancien regime" vimlade av. För de breda lagren tedde sig däremot det kungliga regleringssamhället i viss mån som ett skydd mot svält, genom sin reglering av spannmålshandeln och andra åtgärder för att trygga tillgången på livsmedel. När den franska landsbygden 1789 råkade i politiskt färgad jäsning, som ökade möjligheterna för en revolutionär omstörtning, riktade sig gemene mans vrede mycket riktigt i första hand mot den besuttna klassen, medan man länge betraktade kungen som en välvillig beskyddare. Aktionen mot kungadömet utgick från politiskt medvetna borgerliga kretsar och skulle först efter hand få massornas stöd. Dessförinnan kunde revolutionsverket få bondemassornas medverkan främst därför att det vände sig mot "feodalismen", som i omgångar avskaffades från augusti 1789 till juli 1793. Beteckningen "feodalite" var dunkel till sin innebörd och vållade ganska konsekventa missförstånd. Ser man realistiskt på saken, så fanns det av medeltida feodalism egentligen mycket svaga och obetydliga rester kvar i Frankrike 1789. Vad som fanns var i stället en typ av grundräntor, som hade sitt ursprung i länge sedan bortvissnade feodala institut och ofta även hade namn av dessa. När man sade sig avskaffa feodalismen, avskaffade man framför allt dessa grundräntor, som till sist ströks utan att ränteägarna fick någon ersättning. Många ränteägare var inte adelsmän utan ofrälse kapitalister, som placerat pengar i sådana objekt. Oavsett vilka ränteägarna var, skedde alltså nu en överflyttning av väldiga kapitalvärden till bönderna, som fick sin faktiska

äganderätt till jorden upphöjd till full och oinskränkt äganderätt. Detta innebar främst en partiell jordreform.

Redan detta resultat var egentligen mer än de storborgerliga elementen bland revolutionsmännen hade avsett från början, eftersom det var ett angrepp mot äganderätten. Den fortsatta politiska motsättningen kring jordäganderätten kom att bli något av en politisk vattendelare, där de som ville en grundlig jordreform, en "loi agraire" i Rousseaus anda, visserligen inte alltid vågade öppet hävda sina synpunkter. Med »berg»-partiets fall i juli 1794 återfördes den storborgerligt-liberala riktningen till makten. Revolutionens bestående resultat för den agrara miljöns del blev dels den nämnda partiella jordreformen, dels också att alla band slets av som hindrat att jorden köptes, såldes och delades som en handelsvara. Många av de aspirationer i annan riktning, som kommit till uttryck i 1789 års besvärsskrivelser från agrara områden, hade härmed i själva verket blivit besegrade. Bondejorden stod oskyddad mot kapitalpenetration från städernas borgerskap. Att detta inte ledde till några svåra konsekvenser hänger samman med omständigheter i 1800-talets historia som inte skall beröras här. Det är viktigt att observera att den franska revolutionens förlopp - mer än vad som kunnat antydvas här - byggt både på bondemiljöernas spontana missnöje och på motsvarande rörelser i städerna, ledda av en politiskt medveten överklass.

På liknande sätt ter sig den ryska revolutionen som en kombinerad rörelse inom både den agrara och den industriella sektorn av samhället. Revolutionen 1905 hade misslyckats, efter allt att döma just därför att böndernas stöd åt den var för svagt, samtidigt som städernas industriarbetarproletariat ännu var för lite utvecklat. 1917 var situationen redan annorlunda. Inte bara hade industrin utvecklats mer. På landsbygden hade ända sedan de livegnas frigörelse 1861 pågått en snabb folkökning, som redan 1905 tenderat mot överbefolkning och framtvingat den borgerliga jordreformen 1906, som bär Stolypins signatur. 1917 hade befolkningstrycket ökat ytterligare, och fast de agerande inte alltid förstod det, hade fattigdomen på landet blivit en fråga som inte längre kunde lösas inom landsbygdens egen ram. Efter bakslaget 1905 bedömde flertalet av de ryska revolutionära politikerna bönderna som politiskt värdelösa, och många av dem misströstad därför om att göra en framgångsrik revolution så länge bönderna betydde så mycket i landet. Det var här Lenin visade sin politiska förmåga, när han 1917 fann den formel som gjorde möjligt att lugna bönderna och binda dem vid den kommunistiska revolutionen. Först långt senare, när regimen stadgats och vunnit i politisk styrka, kunde man ånyo vända sig mot bönderna och tvinga dem att underkasta sig agrara omvälvningar, som varit omöjliga att genomdriva 1917 eller kort därefter.

Det vill alltså synas som om bägge dessa framgångsrika revolutioner i modern tid, bortsett från alla andra faktorer som haft betydelse för dem, även till väsentlig del härlett sin framgång därav att man kunde sammankoppla en politiskt medveten och organiserad revolutionsrörelse i städerna med akut politisk och social oro inom bondeklassen. Denna senare ensam kan inte göra en revolution, det lär de senmedeltida bonderörelsernas historia. Men i varje land med någorlunda betydande agrar miljö utgör denna, om den befinner sig i politiskt lugn och inte skakas av akuta sociala motsättningar, en stabiliserande faktor, ett ryggstöd för den bestående regimen, som gör det lättare att övervinna eventuella revolutionsförsök i städerna.

Denna landsbygdens stabiliserande karaktär har också blivit uppmärksammas i modern tid. Både den tyska och den schweiziska agrarpolitiken har sedan länge gått

ut på att åt landet säkra en bred klass av politiskt pålitliga självägarbönder, och samma motiv ligger till grund för den agrarpolitik som för närvarande bedrivs i Italien och Spanien och på andra håll i världen. Den stolypinska jordreformen i Ryssland utgick från samma tankegång, och att den inte alldeles tog fel, kan man se av det motstånd "kulakerna" sedermera gjorde mot den kommunistiska politiken.

Den agrara miljöns utslagsgivande roll i en revolutionär situation blir ytterligare begriplig om man beaktar vad som sagts tidigare i denna skrift om folkökningen i städerna och på landet. Agrara länder är fattiga länder, och landsbygden blir lättare överbefolkad i dem än i länder med utvecklade stadsnäringar. Både den franska revolutionen och den ryska inträffade "i skarven" mellan den agrara och den industriella samhällstypen. I modernt utvecklade länder är levnadsnivån så mycket högre att en social revolution ter sig som ett alldeles för dyrbart företag för alla parter. De länder, där revolutioner med socialpolitisk innebörd nyss inträffat eller hotar att inträffa, är fattiga agrarländer med begynnande industrialisering, såsom Kina och Egypten.

De jämförelser som gjorts här, skall naturligtvis inte pressas över hövan. De tillhör det slags funderingar som varje historiskt bildad människa kan göra, så snart fakta kring samhällslivets tillstånd och förändringar är någorlunda väl klarlagda. För dem som sysslar med agrarhistoriska forskningar i vårt eget land, kan de utgöra en stimulans till nya kombinationer eller ett incitament till motsägelse. Hos oss har ingen agrarrevolution lyckats, såvida man inte räknar dit Karl XI:s reduktion, som dock skedde i fredliga former. Vilka definitioner man än håller sig med, skall antagligen en analys av vårt lands lugna utveckling dra nytta av iakttagelsen att ingen verkligt kritisk situation har präglat både landsbygden och städerna samtidigt.

LITTERATUR

Kap. 1.

Det enda översiktsarbetet över den svenska agrarhistorien är *E. Ingers*, *Bonden i svensk historia*, 1-2 (1943-48). Banbrytande inom svensk agrarhistoria är *H. Forssell*; *Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i det sextonde seklet* (1884). Betydande bidrag finns i *B. Boethius*, *Ur de stora skogarnas historia* (1917), och *S. Erixon*, *Skultuna bruks historia*, 1-2 (1921-35). Landskapsmonografier över viktiga sidor av agrarhistorien är *C. G. Weibull*, *Skånska jordbrukets historia* (1923), som går till 1800-talets början och senare fortsatts av *E. Sommarin* till 1914 (1917-39), och *J. Westin*, *Ångermanlands historia* (1943). Den förnämsta syntesen av fransk agrarhistoria är *Marc Bloch*, *Les caracteres originaux de l'histoire rurale française* (1931).

Kap. 2.

Den svenska ortnamnsforskningens bidrag till bebyggelsehistorien finns framför allt i ett stort antal uppsatser i tidskriften *Namn och bygd*. I dess band 15 (1927) framlade *J. Sahlgren* sin »geometriska» metod för ortnamns- och bebyggelseforskning. Den har för en socken i Närke förts vidare av *J. Samzelius* i inledningen till hans utgåva av Kumla kyrkas räkenskapsbok (1946), och i ytterligare en skrift om Kumla av *O. Lundberg* (1951). En regional undersökning av finnbebyggelse finns av *R. Gothe* (1948). Fosfatmetoden för att återfinna försvunna bebyggelser framlades av svensken *O. Arrhenius* 1929 (i *Zeitschrift für Pflanzenernährung*, 14 och i *Fornvännen* 1935).

Kap. 3.

H. Juhlin-Dannfelt, Lantbrukets historia (1925) är fortfarande den bästa sammanfattningen av jordbruksteknikens utveckling. Plogens historia i Sverige har behandlats i en rad uppsatser av *R. Jirlow*. Korntalsberäkningar och andra avkastningsfrågor behandlas i en hel rad kulturgeografiska avhandlingar från senare år. *B. Helmf rid*, Tiondelängderna som källa till ett byalags ekonomiska historia 1555-1753 (1949) presenterar och exemplifierar en problemkrets som ännu inte är slutdebatterad.

Kap. 4.

De engelska upptäckterna om medeltida åkrar presenteras av *O. G. S. Crawford*, Air survev and archaeology (1924) och beröres i ett antal artiklar i tidskriften *Antiquity*. Den antika katastern och centuriationslitteraturen finns bäst redovisade hos *A. Deleage* (La capitation du Bas Empire (1945), samt ett par ungdomsarbeten). *G. Thulin*, Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen (1911) redogör tillnärmelsevis för de äldre skiftesformerna. En stor monografi skildrar »Svenska lantmäteriet 1628-1928» (3 bd, 1928). Den europeiska mansusfrågan har gett upphov till en oerhört stor litteratur, som hittills finns bäst sammanfattad av *A. Deleage*, La vie économique et sociale de la Bourgogne dans le haut moyen âge (1941). De äldre svenska jorddetalen behandlas främst i *F. Dovring*, Attungen och marklandet (1947) och *G. Thulin*, Om mantalet, 1-2 (1890-1935). Viktiga synpunkter på och resultat av jordfelsforskning meddelas i preliminärt skick av *D. Hannerberg* i två uppsatser (Gothia 6, 1946, och Svensk geografisk årsbok 1950). *G. Prawitz*, Jordfrågan (1951) ger en översikt över den senare tidens jordpolitik och skiftningarna i jordens rättsliga ställning.

Kap. 5.

Diskussionen om ledungen finns uppsummerad hos *G. Hafström*, Ledung och marklandsindelning (1949), som även ger bidrag till ledungsskatternas historia. För Karl XI:s indelningsverk, se *S. Ågrens* avhandling (1922). Grundskatternas äldre historia behandlas av *F. Dovring*, De stående skatterna på jord 1400-1600 (1951); en översikt av hela området hos *H. L. Rydin* i en bilaga till skatteregeringskommittens betänkande (1882) samt *A. Thomson*, Grundskatterna i den politiska diskussionen 1809-1866, 1 (1923).

Kap. 6.

Stormansklassens och bondeklassens utveckling under vikingatid och äldre medeltid finns ännu ej sammanfattande framställd på ett tillförlitligt sätt. *V. Elgeskog*, Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet (1945) ger en inträngande beskrivning av torpbildningen i Sunnerbo i Småland och av rikslagstiftningen i torpfrågan, jämte utblickar åt angränsande frågor.

Kap. 7.

Den första av de sockenvis upprättade släktöversikterna är *K. J. Nilsson*, Hedesunda släktbok (1941), som sedan följts av tre band av serien »Sveriges släktregister» under red. av *S. Wahlund*: Ovanåker (1945), Alfta (1947), Bjuråker, Delsbo och Norrbo (1949). Frågan om Digerdödens allmänna verkan har nyligen behandlats av *J. Schreiner*, Pest og prisfall i senmiddelalderen (1948). Svenska demografiska problem i nyare tid har behandlats av *N. Wohlin* i en av bilagorna till Emigrationsutredningen (1908).

Kap. 8.

Bonderesningarna behandlas i allmänhet i sitt politiskt-historiska sammanhang, medan undersökningar ur speciellt agrarhistorisk synpunkt hittills varit sällsynta. Ur littera-

turen om den ryska revolutionen kan nämnas *L. A. Owen, The Russian peasant movement 1906-1917* (1937).

Dessa litteraturanvisningar visar bland annat, hur ofullständigt ämnesområdet är behandlat i självständig speciallitteratur. Stora avsnitt av den ovanstående framställningen är sålunda kompulerade efter notiser i litteratur med annat syfte än det agrarhistoriska, eller direkt ur källorna.